

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TÜRK TARİHYAZIMINA AVRUPAMERKEZCİLİĞİN
ETKİSİ: NİYAZİ BERKES ÖRNEĞİ

İbrahim Orhun KAPLAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğretim Üyesi Ali Çapar

Çankırı – 2024

**T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TÜRK TARİHYAZIMINA AVRUPAMERKEZCİLİĞİN
ETKİSİ: NİYAZİ BERKES ÖRNEĞİ**

**İbrahim Orhun KAPLAN
ORCID: 0009-0008-4320-6785**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Dr. Öğretim Üyesi Ali Çapar**

Çankırı – 2024

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	iii
TEZ KABUL VE ONAY.....	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR.....	viii
1. GİRİŞ	1
2. AVRUPAMERKEZCİ PARADİGMA	6
2.1. “AVRUPA” Kavramının Kökeni ve Tarihsel Gelişimi	6
2.2. Avrupa Kavramının Batılılaştırılması.....	9
2.3. Batı’nın İcadı ve Ötekisi Olarak Doğu	12
2.4. Doğu Araştırmaları	14
2.5. Avrupa Kimliğinin Teşekkülünde Hristiyanlık ve Ötekileştirilen İslam	15
2.6. Ötekilerin Yeniden Tanımlanması	18
2.7. Doğanın Kontrolünden Sosyal Bilimlerin Kurgulanmasına	19
2.8. Paradigma Olarak Avrupamerkezcilik.....	21
2.9. Avrupamerkezcî Paradigmaya Yönelik Eleştiriler.....	23
2.10. Sosyal Bilimler Temelinde Avrupamerkezcilik.....	26
2.11. Avrupamerkezciliğin Haritalar Üzerindeki Tezahürü.....	29
2.12. Avrupamerkezcî Yaklaşımların Eğitime Yansıması	30
3. TÜRK TARİHYAZIMINDA NİYAZİ BERKES	33
3.1. Niyazi Berkes’in Hayatı.....	33
3.2. Niyazi Berkes’in Akademik Kariyeri	34
3.3. Niyazi Berkes’in Eserleri	37
3.4. Niyazi Berkes’in Düşünce Yapısının Genel Özellikleri	42
3.5. Niyazi Berkes’in Görüşlerine Genel Bir Bakış	46
3.6. Niyazi Berkes’in Din Algısı.....	50

3.7. Niyazi Berkes'in "Doğu Despotizmi" Kavramı.....	55
3.8. Niyazi Berkes'in Aydın Tanımı.....	57
3.9. Niyazi Berkes'in Çağdaşlaşma Yorumu.....	61
3.10. Niyazi Berkes'in Osmanlı ve Cumhuriyet İlişkisine Bakışı	63
3.11. Niyazi Berkes ve Avrupamerkezci Paradigma	65
3.11.1. Avrupa Kültürünün ve Normlarının Üstünlüğü	66
3.11.2. Tarih Algısı ve Modernleşme Fikri.....	66
3.11.3. İşgal ve Sömürgeciliğin Meşrulaştırılması.....	67
3.11.4. Türk Düşünce Dünyasındaki Etkileri.....	67
3.12. Niyazi Berkes'in Avrupamerkezci Paradigmadaki Konumu	68
3.13. Niyazi Berkes'in Genel Anlamıyla Osmanlı Devleti'ne Bakışı	72
3.14. Niyazi Berkes'in Osmanlı Toplum Yargısı	73
3.15. Niyazi Berkes'in Sanayi Devrimi Yaklaşımı	75
3.16. Niyazi Berkes'te İlerleme Düşüncesi ve "Bilim ve İslamlık" Yorumu	78
3.17. Niyazi Berkes'in Asya Toplumu Yaklaşımı	80
4. SONUÇ.....	1
KAYNAKÇA.....	4
ÖZGEÇMİŞ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Türk Tarihyazımına Avrupamerkezciliğin Etkisi: Niyazi Berkes Örneği* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

04/07/2024

İmza

İbrahim Orhun KAPLAN

TEZ KABUL VE ONAY

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İbrahim Orhun Kaplan tarafından hazırlanan *Türk Tarihyazımına Avrupamerkezciliğin Etkisi: Niyazi Berkes Örneği* başlıklı bu çalışma, 04/07/2024 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliği başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman	: Dr. Öğr. Üyesi Ali Çapar	İmza:
Üye	: Prof. Dr. Ahmet Özcan	İmza:
Üye	: Prof. Dr. Ayşe Özkan	İmza:

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../ 202.. tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Coşkun Polat
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Lisans eğitimimde, düşünce ve teşviklerini esirgemeyerek tarih felsefesi alanında çalışmama vesile olan Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ'ye, lisansüstü eğitimimde akademik ahlak ve disiplin kazanmamda ve entelektüel katkısıyla süreci tamamlamamda büyük etkisi olan danışman hocam Dr. Ali ÇAPAR'a, tez sürecinde düşüncelerinden faydalandığım Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN'a teşekkür borçluyum. Öte yandan tez sürecinde maddi ve manevi desteklerini son ana kadar sürdüren Sulhi CEYLAN, Davut BAYRAKLI, Feyyaz KANDEMİR, Halil DEMİRCİ, Ahmet KÖSEMEK, Nefise ÇAYIR ve Doğa ALTUNKAYNAK'a da ayrıca teşekkür ederim.

04/07/2024

İbrahim Orhun KAPLAN

ÖZET

Tezin Başlığı : Türk Tarihyazımına Avrupamerkezciliğin Etkisi: Niyazi Berkes Örneği

Tezin Yazarı : İbrahim Orhun Kaplan

Danışman : Dr. Öğr. Üy. Ali Çapar

Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı

Tezin Türü : Yüksek Lisans

Kabul Tarihi : 04/07/2024

Avrupamerkezcilik uzun süredir tartışılan ve içeriği itibariyle yoğun eleştirilere maruz kalan bir paradigmadır. Bu paradigmanın güçlü ve zayıf yönleri, yerli ve yabancı düşünürler tarafından yapılan eleştiriler ve yorumlar bağlamında incelendiğinde, bilinen gerçekliklerin ötesinde bir yapıya sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Özellikle Avrupa'nın tarihsel varlığı ve dünya genelinde Avrupa'nın merkezde olduğu sistemlerin sorgulanması, sosyal bilimler alanında önemli bir tartışma ve eleştiri konusu olmuştur. Türk tarihyazımı açısından değerlendirildiğinde, Avrupamerkezci paradigmanın geniş bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Avrupamerkezciliğin Türk tarihyazımı üzerindeki etkilerinin eleştirel bir bakış açısıyla incelenmesi amaçlanmıştır. Bu inceleme neticesinde elde edilen bulguların, Türk tarihyazımı açısından değerlendirilebilmesi için araştırmada örneklem olarak Niyazi Berkes'in çalışmaları tercih edilmiştir. Böylelikle Niyazi Berkes'in Türk modernleşmesi üzerine kaleme aldığı eserler üzerinden, Avrupamerkezci paradigmanın Türk tarihyazımındaki yeri ve etkileri ortaya konulmuştur. Avrupamerkezci paradigmanın genel izleğini oluşturmak amacıyla, bu konuda yazılmış eserler kronolojik çerçevede analiz edilmiştir. Bu analizler ile paradigmanın genel yapısı ve özellikleri ortaya konulmuştur. Bu noktadan hareketle, Niyazi Berkes'in eserleri taranmış, Avrupamerkezci bulgular tespit edilmiştir. Niyazi Berkes'in eserlerindeki Avrupamerkezci yaklaşımlar paradigma bağlamında analiz edilerek Avrupamerkezci yönü vurgulanmış ve bu düzlemde Türk tarihyazımındaki Avrupamerkezci etkiler gösterilmiştir. Çalışmada varılan sonuç Türk toplumunun tarihsel kimlik ve hafızasına kendilik bilinci üzerinden erişebilmesi için Türk tarihyazımının Avrupamerkezci etkilerden arındırılması gerektiği olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Avrupamerkezcilik, Tarihyazımı, Tarih Felsefesi, Niyazi Berkes

ABSTRACT

Thesis Title: The Impact of Eurocentrism on Turkish Historiography: The Case of Niyazi Berkes

Author: İbrahim Orhun Kaplan

Supervisor: Asst. Prof. Ali Çapar

Department: History

Thesis Type: Master's Thesis

Date: 04/07/2024

Eurocentrism is a widely debated paradigm that has faced significant criticism regarding its content. When analyzing the strengths and weaknesses of this paradigm within the framework of critiques and observations put forth by both local and foreign intellectuals, it becomes obvious that it possesses a structure that extends beyond established realities. The historical presence of Europe and the examination of the systems in which Europe holds a central position in the world have been significant topics of debate and examination in the realm of social sciences. The Eurocentric paradigm has had a significant influence on Turkish historiography. Within this framework, the aim is to analyze the impact of Eurocentrism on Turkish historiography through a critical lens. To assess the findings of this examination in relation to Turkish historiography, the research focused on the works of Niyazi Berkes. Therefore, through Niyazi Berkes' works on Turkish modernization, the place and effects of the Eurocentric paradigm in Turkish historiography were revealed. To establish a comprehensive overview of the Eurocentric paradigm, the literature on this topic was examined within a chronological framework. The analyses showed the overall structure and distinctive features of the paradigm. We thoroughly examined Niyazi Berkes' works from this perspective, identifying Eurocentric findings. Through an examination of Niyazi Berkes' works within the paradigm, the focus was placed on the Eurocentric approaches, and their impact on Turkish historiography was demonstrated. The results of the study suggest that Turkish historiography needs to be purified of Eurocentric influences for Turkish society to fully embrace its historical identity and memory through self-consciousness.

Keywords: Eurocentrism, Historiography, Philosophy of History, Niyazi Berkes

KISALTMALAR

H.z. Hazreti

M.Ö. Milattan Önce

s. Sayfa

1. GİRİŞ

Bu çalışmada, Avrupamerkezci paradigma çerçevesinde ortaya çıkan anlatıların izleri sürülmüş ve bu anlatıların tarihsel bağlamdaki etkileri incelenmiştir. Türk tarihyazımına yansımalarını değerlendirmek amacıyla Niyazi Berkes'in çalışmaları örnek olarak ele alınmış ve Avrupamerkezci paradigmanın bu eserler üzerindeki etkileri tespit edilerek kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Çalışma boyunca hem dünya hem de ulusal tarihyazıcılığına doğrudan etki eden ve büyük ölçüde güzaf niteliğindeki Avrupamerkezci anlayış ve Oryantalist çarpıtmaların gerçekliği sorgulanmıştır. Bu bağlamda, tarihsel tasavvurların tek taraflı ve manipülatif doğasıyla algılandığı ortaya konmuştur. Özellikle, büyük tarihsel dönüm noktalarının yalnızca Avrupa perspektifinde anlam kazanması ve diğer ulusal tarih anlatılarına bu çerçevede bir değer yüklenmesi, paradigmanın en belirgin özelliği olarak tespit edilmiştir. Çalışma, Niyazi Berkes'in bilhassa Türk modernleşmesi üzerine yazdığı eserlerde belirginleşen bu noktanın Avrupamerkezci paradigma ile olan ilişkisini ortaya koyarak, tarihsel algının evrimini gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır.

Avrupamerkezci tarihyazımı hem küresel hem de yerel tarih anlatılarında belirli gerçekler üzerinden kurgulanmıştır. Toplumların tarih algısında büyük rol oynayan bu kurgu, ciddi bir problem teşkil etmektedir. Bu tarih anlatıları, insan ve toplum algısını doğrudan etkileyerek, Avrupamerkezci yapının düşünsel gücü ile birey ve toplumların kendilik bilincini zayıflatmaktadır. Tarihsel anlatılar, tüm yolların Avrupa'ya çıktığı perspektifiyle, Avrupa tahakkümünü güçlendirmekte ve bu durum, insanların dünya görüşlerini tek yönlülüğe sevk etmektedir.

Avrupa kavramının ortaya çıkışıyla kendilerini Antik Yunan'a dayandıran Batı dünyası, ırk merkezli yaklaşımlar ile dünyayı Doğu-Batı ikiliği üzerinden değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, Avrupamerkezci tarihyazımını ortaya çıkararak, çok kültürlü anlayışı zayıflatan ve çeşitliliği göz ardı eden bir durum yaratmıştır. Dünya genelinde farklı çevrelerce yapılan Avrupamerkezcilik eleştirilerine ve alternatif tarih anlatılarına rağmen, hâkim paradigma gücünü korumaktadır.

Bu konuda en dikkat çeken unsurlardan biri, tarihi oluşturan öğelerin Avrupamerkezci ölçütlere göre tanımlanmasıdır. Zaman ve mekân isimleri, tarihsel dönemlendirmeler, coğrafi terimler, siyasi, iktisadi, kültürel ve sanatsal dönüm noktalarının tarihsel

anlatılardaki merkezi konumu gibi birçok durum, Avrupamerkezci anlayışla ele alınmaktadır. Bu yaklaşım uzun süredir eleştirilmektedir. Ancak eleştirilerin farklı merkezlerden gelmesi, bir başka açıdan çarpıtmaya ve merkezileşmeye yol açma tehlikesi barındırmaktadır. Bu nedenle sistemli ve kökten dönüştürücü anlatıların henüz ortaya çıkmamış olması doğaldır.

Çeşitli araştırmacıların ortaya koyduğu eserlere bakıldığında, Afrika, Hindistan, Çin, Mısır gibi toplumların dünya tarihine etkisini öne çıkaran çalışmalar, Avrupamerkezci paradigmayı alternatif bakış açılarıyla sorgulamaktadır. Bununla birlikte, çeşitli dünya ve yerel tarihyazımlarında, tarihsel sürecin merkezi unsurları dışlayıcı bir biçimde ele alındığı da gözlemlenmektedir. Edward Said, Marshall Hodgson, Gerard Delanty, Samir Amin gibi onlarca farklı düşünürlerin eserleri, henüz istenilen düzeyde bir değişimi gerçekleştirememiştir. Ancak, bu araştırmacıların çalışmaları içerik bakımından oldukça önemli sonuçlar sunmakta ve paradigmanın sorgulanması ve alternatiflerin üretilmesi hususunda son derece etkili olmaktadır. Avrupamerkezciliğin eleştirilmesinde bir diğer önemli mesele ideolojik tutumlardır. Bu paradigmayı eleştiren araştırmacıların dini, siyasi ve felsefi kimlikleri, meseleyi hangi açıdan ele aldıklarını belirlediğinden, paradigmanın bütünlük arz eden eleştirisinin önünü tıkamaktadır. Ancak, farklı karakterde ve düşüncede üretilen bu eleştiriler dikkatle incelendiğinde, bütüncül bir bakışın doğmasını engellememektedir. Avrupamerkezci tarih anlatılarına karşın daha gerçekçi ve çeşitliliği önceleyen bir perspektifin benimsenmesi son derece önemlidir. Farklı kültürlerin katkılarının vurgulanması, tarih boyunca gerçekleşen olayların objektif bir şekilde ele alınması ve Avrupamerkezciliği reddeden bakış açılarına yer verilmesi, insanların tarihle olan bağlarını daha sağlam bir temele oturtması açısından elzemdir. Bu çabalar, kültürler arası anlayışın güçlenmesine ve tarih anlatılarının daha kapsayıcı hale gelmesine de katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmada, ilgili hususta yapılan çalışmalar arasından, paradigma eleştirisinin temellerini sunan ve bu temeller üzerinden Avrupamerkezciliğin genel yapısını en yalın haliyle ele alan yapıtlar mercek altına alındı. Farklı yapıdaki düşünürlerin yaklaşımlarından yola çıkarak çizilen Avrupamerkezci paradigma resmi, bu hususta anlamlı bir çerçeve sunmayı hedefledi. Tarihsel bağlamda kronolojik sıraya göre veri

sunan çalışmalar, tez çalışmasının ana yapısını teşkil ederek tarihsel akışı daha anlamlı hale getirdi.

Çalışmanın birinci bölümünde Avrupamerkezci anlatılar özelinde yapılan eleştiriler açısından hem benzer yönleriyle hem de ifade çeşitliliği açısından önemli görülen eserler incelendi. Konu bağlamında en dikkat çeken eserler üzerinde duruldu. Tüm kaynaklar arasında Gerard Delanty, John M. Hobson, Josep Fontana, Samir Amin ve Edward Said'in eserleri öne çıkmaktadır.

Gerard Delanty'nin "Avrupa'nın İcadı" isimli eseri, Avrupamerkezcilik eleştirileri konusunda oldukça yetkin bir yaklaşım sunar. Delanty, Avrupamerkezci paradigmanın "Avrupa fikri" terkibi üzerinden eleştirisini yaparak, söz konusu yapının icat edilmiş olduğunu ortaya koyar. Çizdiği kapsamlı çerçeve neticesinde, bugüne değin anlatıla gelen tarihsel dönüşümlerin sorgulanmasını hedefler. Bu perspektifin tarihsel ve kültürel bağlamdaki etkilerini anlamamıza katkı sağlaması açısından oldukça önemlidir. John M. Hobson'un "Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri" adlı eseri, Avrupa'nın tarihsel süreçte kurduğu tahakkümün "vahşi" yönlerine vurgu yapması ve paradigmanın Doğu-Batı etkileşimini ele alması açısından önemli bir kaynaktır. Hobson da eleştirel bir bakış açısıyla Avrupa'nın hegemonik rolünü sorgulayarak, alternatif bir perspektif sunmaktadır. Josep Fontana'nın "Çarpıtılmış Geçmişe Ayna" eseriyle ortaya koyduğu yaklaşımı, imgesel temalar aracılığıyla Avrupamerkezci paradigmanın oluşumunu detaylı bir şekilde ele almaktır. Fontana, farklı bir bakış açısı sunarak, bu paradigmanın nasıl inşa edildiğini kavramlar üzerinden tartışarak analiz eder ve Avrupa tarihini yeniden sorgular. Samir Amin "Avrupamerkezcilik" ve Edward Said ise "Oryantalizm" adlı eserleri ile hem alan açısından popülerlikleri hem de sert eleştirileri nedeniyle dikkat çeker. Bu iki yazar, Avrupamerkezci paradigmanın ideolojik ve felsefi gibi farklı yönlerini keskin bir dille eleştirerek, konuyu daha derinlemesine analiz ederek literatürde önemli yer edinmişlerdir. Öte yandan Jacques Le Goff, Marshall Hodgson, Antonis Liakos ve Martin Bernal gibi isimlerin eserleri de ilgili bağlamlarda kullanılarak, konunun daha geniş bir perspektiften ele alınmasına katkı sağlamışlardır. Bu eserler, çalışmanın temelini oluşturan ana kaynakla birlikte, Avrupamerkezci paradigmanın eleştirisi üzerine zengin bir analizin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Çalışmanın ikinci bölümü, yapıtların Avrupamerkezci bulgular tespit edilen Niyazi Berkes'e odaklanmaktadır. Bu kısımda gerçekleştirilen literatür

taraması, Niyazi Berkes'e dair yazılmış yirmi üç makale ve on üç tez çalışmasını kapsamı açısından oldukça geniş bir bakış açısı sunmuştur. Yapılan tarama ve elde edilen bilgilerin analizine göre, genel olarak, bu çalışmaların bazılarının birbirini tekrar ettiği ve sıklıkla benzer bakış açıları üzerinden ortaya koyulduğu gözlemlenmiştir. Yapılan analiz, Niyazi Berkes'in Türk tarihyazımındaki rolüne dair literatürde belirgin bir homojenliğin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, mevcut çalışmaların benzer konulara odaklanarak Niyazi Berkes'in etkilerini geniş bir perspektiften değerlendirmekte zorlandığını göstermektedir.

Söz konusu kaynaklar içerisinde Utku Özer'in *"Niyazi Berkes'in Çağdaşlaşma Tasarımında Hegelyan İlerleme ve Tarihin Sonu, Türkiye'de Çağdaşlaşma'yı Yeniden Okumak"* adlı çalışması, Niyazi Berkes üzerine yapılan diğer çalışmalardan konusu itibarıyla ayrılarak öne çıkmıştır. Murat Koby'a'nın *"Niyazi Berkes'e Göre İslam ve Çağdaşlaşma"* adlı makalesi ise Avrupamerkezci bulgulara odaklanarak dikkat çeken nadir çalışmalardan biri olarak öne çıkmaktadır. Ancak, fırça darbeleri haricinde, sistemli bir şekilde konuya eğilen başka bir araştırmacıya rastlanmamış olması, bu tez çalışmasının eksikliklerin ve problemlerin belirlenmesinde önemli bir gerekçedir. Bu durum, gelecekte yapılacak araştırmalarda daha çeşitli ve çok yönlü perspektiflere ihtiyaç olduğunu gösterir. Avrupamerkezci tarihyazımı konusunda yapılan çalışmaların genişletilmesi ve çeşitlendirilmesi, Niyazi Berkes gibi düşünürlerin çalışmalarındaki Avrupamerkezci bulguları derinlemesine tespit etmemize ve bu paradigmanın etkilerini daha kapsamlı bir şekilde ortaya koymamıza yardımcı olacaktır. Farklı araştırmacıların, Berkes'in görüşlerini ele alırken farklı metodolojiler ve bakış açıları kullanmaları, bu alandaki literatürü zenginleştirecek ve daha geniş bir anlayışın önünü açacaktır. Ancak, genel bilgi sağlama noktasında faydaları olmasına rağmen, tarama neticesinde ulaşılan eserlerin Berkes'in öğretilerini "batılılaşma, çağdaşlaşma, din, Osmanlı ve toplum" gibi temel konularda ele alarak, Avrupamerkezci yönüne dair derinlemesine çözümlemeler sunma ve farklı perspektiflerden ele alma noktasında yeterli değildir.

Literatür taraması sonucunda Niyazi Berkes'in hayatı, kullandığı kavramlar ve bakış açısının temeli üzerinde genel bir çerçeve oluşturuldu. Yapılan incelemeler hem yazar hakkında hem de kendi eserlerine dair önemli bilgiler içermekte olup, tez konusu bağlamında potansiyel bulgular konusunda geniş bir fikir sunmaktadır. Özellikle,

Berkes'in Avrupamerkezci paradigma açısından daha önce ciddi bir şekilde eleştirilmemiş olması, yeni bir perspektif sunma ve tezin birinci bölümü için somut örnekler edinme açısından önemli bir serbestlik sağlamıştır. Berkes'in hem popülerlik yönünden hem de ele aldığı konular açısından dikkat çeken eserleri Avrupamerkezci paradigma bağlamında analiz edilerek, tespit edilen bulgular üzerinden eleştiriye tabi tutuldu.

Çalışmanın ikinci bölümünde ortaya koyulan düşünceler, Niyazi Berkes üzerine yapılan mevcut çalışmaların ışığında, bu çalışmaların sınırlamalarını ve eksikliklerini anlamak, gelecekteki araştırmalar için önemli bir adımdır. Çeşitli perspektiflerden ele alınacak daha kapsamlı analizler, Berkes gibi Türk düşünce hayatında etkili olan düşünürlerin bu yönünü ortaya koymak açısından faydalı görülmektedir.

Çalışmanın amacı Türk tarihyazımına büyük oranda tesir etmiş olan Avrupamerkezci paradigmaya dair farkındalığın artırılarak, gerçeklik açısından tutarlı ve kendilik bilinci yüksek tarih anlatılarının oluşturulmasına yönelik çabalara katkı sunmaktır. Aynı zamanda özellikle Türk tarihçilerin, kaynakları ele alış ve değerlendirişleri bakımından Türk tarihinin dinamiklerine daha fazla yer verebilmesi için söz konusu paradigmanın göstergelerini tespit etmektir. Bu noktada çalışma, gelecekte Türk tarih felsefesi bağlamında yapılacak araştırmalara, Niyazi Berkes gibi düşünürlerin etkilerini derinlemesine anlamak ve Avrupamerkezci paradigma doğrultusunda eleştirileri ortaya koymak açısından ışık tutacaktır. Çalışmanın bu noktada sunduğu eleştirel gözlemin, literatürdeki tekrarları aşarak yeni perspektiflerin eklenmesine doğrudan katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. AVRUPAMERKEZCİ PARADİGMA

2.1. “AVRUPA” Kavramının Kökeni ve Tarihsel Gelişimi

Toplumların uluslaşmasına dair çeşitli bakış açılarından yola çıkarak kaleme aldığı *Dünyayı Değiştirmek İsteyenler Ulusu Nasıl Tasavvur Etiler* isimli eserin yazarı Yunan tarihçi Antonis Liakos, ulusların doğal olarak belirlenmiş ulusal bir temele sahip olmadığını ifade ederek, uluslaşmanın yapay özelliklerine dikkat çeker. Ona göre toplumlar, uluslaştıkları oranda, içerdikleri gruplar, dağınık ya da baskın olsalar bile milliyetlerini kazanma başarısını gösterebilirler. Başka bir deyişle, sanki doğal bir birlikteliği, bireyi ve toplumsal koşulları aşan bir köken, kültür ve çıkar kimliğine sahip bir birlikteliği şekillendiriyormuş gibi, geçmişlerini veya geleceklerini yeniden var ederler. (Liakos, 2008, s. 62). Bu yeniden varoluş durumu çeşitli nedenlerle bir toplumun tarihsel vetirede yepyeni bir varlık kazanmasına da neden olabilir. Türklerin tarih sahnesinde İslam dini ile küresel bir varlık olması gibi Batı toplumu da “Avrupa” çatı ismi ile küresel bir varlık alanına dâhil olmuştur.

Toplumların kökenine dair duyduğumuz merak tarih boyunca tartışılmış bir konudur. Tarih sahnesinde millet olarak varlık gösteren her toplum kendisini güçlü ve faaliyet alanı itibarıyla meşru gösterecek bir geçmiş aynasına ihtiyacı vardır. “Avrupa” kavramının icadı da böyle bir amaçla ortaya çıkmıştır. “Avrupa’nın İcadı” isimli meşhur eserinde Gerard Delanty, “*Avrupa/Europa*” kavramının Doğu kökenli olduğuna işaret eder ve Batı’nın kendini diğer toplumlardan ayrı ve merkezî bir konuma taşıma gayretinin bir sonucu olarak kabul eder. (Delanty, 2005, s. 25). Ancak hâkim dünya tarihi anlayışı ve algılayışı bu durumu ön plana çıkartmaz. Bu sebeple Avrupa’nın tarih boyunca gelişimini incelemek, bazı soruları sormayı gerektiren bir durum olarak karşımıza çıkar. Temel olarak sormamız gereken soru, Avrupa’nın bilinen tüm sınırları ve içerdiği düşünceler bakımından ne zaman ve kimler tarafından oluşturulduğudur. Josep Fontana, Avrupa terimiyle işaret ettiğimiz unsurları belirlemenin oldukça karmaşık ve zor olduğunu dile getirir. Bu nedenle, soruyu sormakla birlikte kapsamını da doğru bir şekilde belirlemek oldukça önemlidir. Bu kapsam Avrupa’nın coğrafi sınırlarını, bu sınırlar içinde yaşayan kültürlerin gelişimini ve zamanla mevcut Avrupa düzenini oluşturan ortak Avrupa bilincinin nasıl meydana

geldiğini bize göstermelidir. Aksi takdirde, Avrupa'nın ne zaman ortaya çıktığı sorusunu sormamızın bir geçerliliği olmayacaktır. (Fontana, 1995, s. 11).

Delanty, Akdeniz dünyasında meydana gelen değişimlerin ve bölünmelerin, Avrupa'nın coğrafi bir varlık olarak ortaya çıkmasına neden olduğunu ve bu coğrafi varlığın mitolojik anlatılardaki ifadesinden farklı olduğunu belirtir. (Delanty, 2005, s. 26). Tarihsel vetirede farklı kültürler, imparatorluklar ve medeniyetler arasındaki etkileşimler, Avrupa'nın coğrafi ve siyasi bir varlık olarak tanımlanmasında önemli bir rol oynasa da mitolojik anlatılarda Avrupa kavramı, Europa ve Zeus arasındaki mücadelelerle ilişkilendirilir. (Fontana, 1995, s. 18). Fontana'nın ifade ettiği üzere tarihsel akış ile akışı şekillendiren temel dayanak arasındaki bu mitolojik unsur Avrupa'nın tanımlanmasında oldukça merkezi bir role sahiptir. Toplumların davranış biçimini etkileyen kültürel kodlar ile coğrafi özellikler birbirinden farklılık gösteriyor olsa bile anlamlı bir bütün haline getirilebilirler. Delanty, Avrupa'nın coğrafi varlığı ile mitolojik anlatılardaki sembolik ifadesi arasında farklılıklar olduğunu söyler. Ona göre, mitolojideki hikâyeler, sembolik anlatılar ve tanrısal figürler aracılığıyla Avrupa'nın kavramsal kökenini ortaya koyarken, coğrafi gerçeklik Avrupa'nın sınırlarını ve topraklarını tanımlamıştır. Bu açıdan bakıldığında, Avrupa'nın coğrafi olarak varlık kazanması, tarihsel, siyasi ve kültürel dönüşümlerin bir sonucudur. Mitolojik anlatımlar ise Avrupa'nın sembolik ve kültürel kimliğini yansıtan önemli bir unsurdur. (Delanty, 2005, s. 26).

Nihayetinde Doğu coğrafyasında geçen mitolojik bir köken iddiası Batı coğrafyasının "Avrupa"laşmasına katkı sağlamıştır. Avrupa kavramının Europa ve Zeus¹ arasındaki mücadeleler ile ilişkisindeki esas hikâye Lübnan'dan Girit'e doğru bir geçişin hikâyesidir. Bu geçiş durumu, Avrupa'nın kökeninin Doğu'yla olan bağımlı ortadan kaldırma durumuna dönüşmüş ve Avrupa kavramının Antik Yunan'a dayandırılmasıyla sonuçlanmıştır. (Delanty, 2005, s. 28). Avrupa'nın yeniden tanımlanması anlamına gelen bu duruma bakıldığında, Doğu'ya ait unsurlar temizlenerek Batılı bir ifadeye dönüşmüştür. Böylece Avrupa kavramı, Liakos'un da

¹ Rivayete göre Europa, kendisine âşık olan Yunan tanrılarının kralı Zeus tarafından kaçırılır. Zeus boğa kılığına girer ve onu Girit'e götürür. İkinin birleşmelerinden, medeniyeti temsil eden ve yasa yapıcılığı ile bilinen bir kral doğmuştur. Doğu topraklarından koparılan Avrupa, bu yönünden dolayı Batı'ya mül edilmiştir (Goff, 2017, s. 8-9).

dediği gibi toplumların zaman içinde bu tarz yollarla geçmiş ve gelecek anlatıları inşa ederek uluslaşmasına verilebilecek en net örneklerdendir.

Kavram olarak “Avrupa” zaman içinde bir tür ideal halini almıştır. Delanty’e göre, Avrupa düşüncesinin yedinci yüzyıldan itibaren başlayan ideolojik biçimlenmesi, Batı’nın yüzyıllar sürecektir İslâm baskısı altında kalmış olmasıyla da doğrudan ilişkilidir. Delanty’nin Avrupa fikrinin yedinci yüzyıldan sonraki varlığını Müslümanların fetihleri ile ilişkilendirmesi tarihsel bağlam açısından tutarlılık gösterir. İslâm sınırlarının fetihlerle giderek genişlemesi ve nihai olarak Avrupa’ya ulaşması, Avrupa düşüncesinin doğuşundaki en önemli etki olmuştur. Özellikle 732 Tur savaşı sırasında Frenk lider Charles Martel’in başında olduğu Frenk ordusunun Müslümanları mağlup etmesinin sonuçlarından biri de “öteki” kavramını, dolayısıyla dış düşman psikolojisini doğurmasıdır. Bu galibiyetin hemen ardından dış düşman psikolojisinin zihinlerde yer ettiği görülür. Bu sayede Hristiyan Avrupa’da kendi içinde bütünlük sağlama güdüsü güçlenerek, Haç ve Hilâl şeklinde isimlendirilen Doğu-Batı mücadelesi ortaya çıkmıştır. Bu vetire aynı zamanda Avrupamerkezciliğin temelleri açısından da oldukça dikkat çekicidir. (Delanty, 2005, s. 37). İslâm ile başlayan Müslümanların fetih hareketlerinin neticesinde yaşanan mağlubiyetler Hristiyan toplumunu birlik olmaya icbar etmiştir. Bu açıdan Delanty, Avrupalı kimliğinin oluşumunu ve Hristiyanların bu kimliği benimsemelerini, elde ettikleri başarılar ile değil aksine ardı arkası kesilmeyen mağlubiyetlerle ilişkilendirir. (Delanty, 2005, s. 41). Bir başka ifade ile İslâm’ın dış düşmanlığının yanı sıra "günahkâr tehdit" olarak yapılandırılması söz konusudur. Avrupa’nın her zaman bir düşünce olarak varlığını sürdürmesi ve zaman içinde sürekli olarak hem kendini hem ötekilerini yeniden tanımlaması dikkat çekici bir durumdur. Hobson, bu düzlemde sınırların ve çeşitli şartların coğrafi değişimleri, kıtanın yeniden tanımlanması için bilimsel veya nesnel bir şekilde kullanılmış olsa da Avrupa’yı oluşturacak manevi koşulların hiçbir zaman tam olarak belirlenemediğini ileri sürer. O, bu koşullar neticesinde İslâmî etkinin, "Avrupalılar"ın kendilerini tanımlamak isteyecekleri bir manevi kimlik oluşturması için vazgeçilmez araç olduğuna işaret eder. Avrupa’nın İslâm dünyasına karşı biçimlendirilmesinin ilk adımı cihanşümul bir kimlik oluşturmaktır. Avrupa, "Hristiyan Dünyası" olarak adlandırılır ve kimliği ise İslami Ortadoğu’nun tam karşıtı olan Katolik Hristiyanlık üzerine temellendirilir. Avrupalı

kimliğinin oluşumundaki ilk aşama olan bu durum 16. yüzyıla kadar geçerliliğini korur. (Hobson, 2015, s. 120).

Avrupa kavramını biçimlendirme faaliyeti Avrupa'nın üstünlüğü ve merkezileşmesi olarak sonuçlandırılır. Bunun ilk örneklerini Hristiyanlığın başlangıç dönemlerindeki sınıflandırmalara kadar götürebiliriz. İlk dönemlerde yapılan tasnife göre Yunanlılar, Gentiller ve Hristiyanlar Yasef'in; Yahudiler ve Araplar Sam'in; Zenciler ise Ham'ın soyundan gelmekteydi. Hristiyan mitolojisinde Yasef, Avrupalıların atası olarak diğer topluluklara üstün gelmiş ve Hristiyanların tüm dünya toplulukları açısından merkezî bir konumda olması gerektiği düşüncesini doğurmuştur. Delanty, bu düşüncenin tarih felsefesi açısından Avrupamerkezciliğin güçlendirilmesi için kullanıldığını ifade etmiştir. (Delanty, 2005, s. 43). Genel hatlarıyla aktarılan bu bilgiler ışığında hem İslâmî unsurların doğrudan etkisi hem Batı coğrafyasının Doğu'ya oranla elverişsiz konumu hem de Hristiyan kaynaklardaki tanımlamaların bir neticesi olarak günümüz Avrupa düşüncesinin temelleri atılmıştır denilebilir.

2.2. Avrupa Kavramının Batılılaştırılması

Batılı toplumların Avrupa çatısı altında bir araya gelerek oluşturduğu öz farkındalık süreci doğrudan doğruya öteki algısıyla şekillenmiştir. Bu noktada etnisite ve kültürel kimlik oluşumuyla ilgili çözümlemelerde bulunan Liakos, etnisitenin özel konumunu etnisiteye ait insanlar arasındaki ortak özelliklerden öte bir durumla izah eder. Ortak özellikleri doğrultusunda bir araya gelmiş olan veya bir arada yaşayan herhangi bir toplumun kendine dair farkındalığı ancak öteki ile olan ilişkilerinin belirleyiciliği altında açığa çıkar. Liakos, bu farklılık hissini ve kendiyle yüzleşme durumunu, toplumun öz niteliklerinin belirlenmesi ve diğer toplumlardan ayrıldığı noktaların farkına varması olduğuna dikkat çekerek, kimliğin diğer gruplardan farklı olma bilincinden ve bu farkın düzenlenmesinden kaynaklandığını ifade eder. Ona göre, farklılığın bilincine varmak kendini farklı hissetmekten kaynaklanmaz, öteki ile karşılaşma anında başlar ve gelişir. Hem bireyin hem de ulusların kimlik yüklenmeleri bu şekilde gerçekleşir. (Liakos, 2008, s. 66).

Delanty, Avrupa fikrinin coğrafi bağlamdan çıkmasıyla kazandığı yeni anlam kalıplarına dikkat çeker. Doğu coğrafyasında yaşanan kargaşa ve çatışmalar ile

Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'u fethetmesi gibi unsurları merkeze alır. Amerika kıtasının Avrupalılarca keşfedilip işgal edilmesi ve Endülüs'ün ele geçirilmesi gibi 1492 yılında gerçekleşen iki önemli tarihi vakiya işaret eder ve bu tarihle birlikte Batı'nın güç kazanmaya başladığını ileri sürer. Bunun yanında Avrupa kavramının dini yönüne dair söylemler açısından Haçlı seferlerinin çıkışı bir bakıma milat olmuştur: *“Her ne kadar Urban'ın ünlü bir söylev kaydı yoksa da İngiliz vakanüvisleri İslâmî tehdit bağlamında, Avrupa'nın Hristiyanlıkla pozitif yönde özdeşleştirilen bir Avrupa kimliğine ilk defa atıfta bulunulduğunu bildirirler.”* (Delanty, 2005, s. 54).

1492 yılı sonrasındaki gelişmeler bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkar. Artık Batı toplumu, Hristiyan kimliğiyle öne çıkmaktan çok Avrupa kimliğiyle anılmaya ve Avrupa kavramının içeriği dinden soyutlanmaya başlasa da Avrupalılık yine de tek bir kimlik kalıbını ifade etmez: Avrupa kavramı Hristiyanlık/Batılılık gibi sıfatlar ile varlığını sürdürmeye devam eder ve icap eden durumlarda bunu kullanır. Bu süreçte Batılı-Avrupalı olarak adlandırılan sistemin elindeki en önemli koz ise kendi farkını yoğun şekilde hissedecek olduğu "öteki" fikri, vahşi miti ve Yahudilerin iç düşman olarak nitelendirilmesidir. Bu durum yeni bir toplum ve kimlik ortaya çıkarır ve modern Avrupa'ya doğru geçişi hızlandırır. Delanty, Avrupa fikrinin temellerini ararken Batı dünyasında atılan, kemikleşmiş yapısı itibarıyla orada şekillenen bir kavram ve ideal olarak sömürgecilik çağına bakılması gerektiğini ifade eder. Ona göre, Avrupa fikri, mevcut haliyle değişmez yapısını sömürgecilik döneminde meydana getirmiş, sömürgecilik hareketlerinin psikolojik sonuçlarından biri kaçınılmaz olarak Avrupalıların merkezde yer alıp sömürgeleşen toplumlara kendini dayatması ve üstünlüğünü hissettirmesiyle sonuçlanmıştır. Delanty bu duruma ek olarak Avrupalı kimliğinin gelişmesini ve Batılaşmasını İslam milletiyle girdiği etkileşim üzerinden açıklar. Bu bağlamda Batılaşdırılan Avrupalılık fikrinin bilinç düzeyine yükselmesindeki önemli faktörün İslâm milleti olduğunu söyler. (Delanty, 2005, s. 121).

Avrupa kavramı, yukarıda değinilen şekilde sömürgeci hareketler ile ulusal bir yapıya entegre edilmiş olsa da Avrupa bu yönüyle küresel bir çatışmaya da ihtiyaç duyar. İrkçı yönünün etkisiyle gelişen Batı'nın emperyalist rüyaları bu hususta onların Avrupalılaşmasında oldukça güçlü bir işlev görür. Batı'nın Avrupalı kimliğinin giderek nasıl güçlendiğini kavrayabilmek için “ötekilere” yüklediği anlama bakılması

gerekir. Delanty bu noktada, Doğu'nun Batı'ya karşı bir tür ayna görevini üstlendiğinden söz eder. Batı'nın Doğu aynasındaki yansımaya göre özel bir yapılandırma sonucu zamanla sıra Doğu'yu da şekillendirmeye gelir. Doğu, Batı'yı yansıtan temel prensiplere sahip olmasına rağmen, bunun Batı tarafından yeniden şekillendirildiği görülür. Bu durum, Batı'nın Doğu'yu etkileme, dönüştürme ve yönetme arzusunun bir sonucu olarak kabul edilir. (Delanty, 2005, s. 122). Nitekim Edward Said'in de ifade ettiği üzere Doğu olarak tanımlanan coğrafya ve toplumlar, Avrupalılar açısından yüzyıllar boyunca garip yaratıklarla dolu, şaşırtıcı anılar, görüntüler taşıyan ve doğaüstü olaylarla bezenmiş fanteziler dünyası olarak tahayyül edilmiştir. (Said, 1998, s. 11).

Avrupa kavramı işgal ve sömürgeciliğin getirileriyle artık Hristiyan Dünyası fikrinin gerilediği, seküler düşüncenin yükseldiği bir zamanda yeni içerikler yüklenmeye başlar. Delanty bu doğrultuda, sekülerleşme süreci ile Avrupa'nın modernlik ve ilerleme fikri arasındaki bağlantıya dikkat çeker ve bunun "Avrupa Modernliğini" doğurduğunu söyler. Aydınlanma döneminin bir başarısı olarak kabul edilen bu dönüşüm artık Hristiyan Batı ya da Hristiyan Dünyası kavramı yerine kademeli olarak daha seküler bir Avrupa kavramıyla ifade edilir. Ancak, bu dönüşüm aşamalı ve çok katmanlı bir sürecin neticesi olduğundan, Rönesans dönemiyle başlayan ve hümanizm ile devam eden zihinsel dönüşümleri de içerir. Bu açıdan tek yönlü ifadeye kapalıdır. Dolayısıyla Avrupalılık Hristiyanlığın etkisini tamamen ortadan kaldırmaz, eski Hristiyan-Müslüman karşıtlığı, yerini "uygar Avrupalılar" ve "uygarlaşmamış barbarlar" şeklinde yeni bir kutuplaşmaya/ötekileştirmeye bırakır (Delanty, 2005, s. 96).

Avrupa, İstanbul'un elden çıkmasıyla aynı dönemde ortaya çıkan feodal yapılanmalar ve coğrafi keşifler ile hissettiği baskıdan kurtulmaya başlayarak toparlanma aşamasına girmişti. Aynı zamanda İngiltere ve Akdeniz bölgesinin önemli noktaları yeniden ele geçirilip kontrol altına alınca Avrupa fikrini oluşturan uluslaşma, birleşme durumu giderek sistemleşmiştir. Bu noktada Delanty Müslüman Doğu bölgelerine karşı hem resmî görünürlüğü hem de güçlü bir merkezî otoritesi olan piskoposluk tarafından sistemleştirilmiş Avrupa'nın, savunma ile birlikte saldırıya geçebilecek duruma geldiğini ifade eder (Delanty, 2005, s. 53). Artık Avrupa deri değiştirmiş ve yeniden sahaya çıkmıştı. Çünkü karşısında sistemli bir şekilde biçimlendirilmiş "öteki" vardı

ve öteki karşısında yeniden yapılandırılmış bir kendilik bilinci söz konusuydu. Böylece Hristiyanlık Avrupalılaştırmış, hem coğrafi hem de insan gücünü kullanarak düşmana/ötekiye karşı kendi içinde iş birliği yapacak bilince kavuşmuştu. Bu noktada Haçlı seferlerinin yarattığı etki daha sistemli ve bütünleştirici bir biçimde yeniden uygulama sahasına konuluyordu.

Esas itibariyle 1623'te Francis Bacon, "Biz Avrupalılar" ifadesini kullandığında, Avrupalıların kim oldukları konusunda net bir anlayış olmadığını belirten Delanty, bu yüzden, Avrupa'nın varoluşuyla ilgili düşünceler ve fikirlerin on altıncı yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıktığını söyler. Ancak, mevcut haliyle bir Avrupa kimliği ve bilincinin tam olarak oluşmadığını da belirtir. Henüz gri alanları bulunan bu geçiş süreci, on yedinci yüzyılın sonlarına doğru din savaşlarının nihayete erdiği dönemde rengini bulmaya başlayacaktır (Delanty, 2005, s. 59).

Bu bilgiler ışığında Avrupa'nın ulusal ve evrensel olmak üzere iki boyutta bir kimlik kurma sürecinden geçtiği söylenebilir. Avrupa kavramının Batılılaşması ve evrensel niteliğe bürünmesi başarıya kavuşturulmuş bir hedeftir. Avrupa, kendisini oluşturan her bir unsuru tek çatı altında toplayabilmek için öncelikle ulusal bilincin ötekiler aracılığıyla inşasını sağlamıştır. Bu süreci tarih ve doğa bilimleri aracılığıyla pekiştirmiştir. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere hem sosyal bilimler hem de pozitif bilimler ışığında Avrupa'nın evrensel kimliğinin nasıl dayatıldığına ve bu noktada hem tarihin hem de dinin gücünden nasıl yararlandığına temas edilecektir.

Mevcut haliyle Avrupamerkezcilik, gerçek anlamda bir kuram olmasa da Batılıların başkaları hakkındaki önyargılarının, bilgisizliklerinin ve yanılgılarının bir toplamından da ibaret değildir. Samir Amin'in ifadesiyle, eğer böyle olsaydı, bu, her dönemde birçok toplumda rastlanan kendini merkeze alma durumunun sıradan bir örneği olarak görülebilirdi. Fakat Avrupa'nın gelişimi ve merkezci yönü bu sıradanlığın oldukça ötesinde anlamlar ifade etmektedir (Amin, 2020, s. 121).

2.3. Batı'nın İcadı ve Ötekisi Olarak Doğu

Hippokrates'in Yunan kentleri ile Persliler arasındaki çatışmalarına dair değerlendirmelerine atıf yapan Le Goff, Avrupa-Asya, diğer ifadesiyle Doğu-Batı arasındaki karşıtlık noktasında ilk belirgin söylemlerinin bu değerlendirmede

görülebileceğini ileri sürer (Goff, 2017, s. 9). Herodot daha da ileri giderek Tarih adlı eserinde Asya kavimlerini, hatta çoğu zaman Yunan olmayan herkesi barbarlıkla niteleyen bir yaklaşım sergiler (Herodotos, 2012, s. 5-7). Hippokrates ve Herodot'un yaşadığı M.Ö 5 ila 4. yüzyıllar Doğu-Batı çatışması açısından oldukça eski bir tarihtir. Esasen karşıtlık gibi görünen bu durum aynı zamanda kaçınılmaz bir kaynaşmanın da göstergesidir. Bu açıdan Hippokrates'ten bu yana Doğu ve Batı ilişkilerine² dair yazılan metinlerin varlığı dünya tarihi açısından yalnızca mücadele olarak değil sosyo-kültürel alışveriş ve karşılıklı etkileşimin gelişimini de göstermektedir.

İslam'ın tarih sahnesine çıkışından itibaren gelişen ilişkilere bakıldığında Batı için Doğu, uzaklığı ve erişilemez niteliğiyle gizemli, İslam ise Avrupa Hristiyanlığına karşı son derece büyük bir tehditti. Edward Said, Batı'nın hareket tarzını ele alırken, Batılıların İslam tehlikesiyle mücadele edebilmek için öncelikle Doğu'yu tanıdıklarını, daha sonra işgal yoluyla ve bilginler, askerler ile birlikte yargıçların saldırılarının başladığını ileri sürer. Doğu'nun maruz kaldığı işgal neticesinde Batı'nın bu işgali meşru göstermek için Doğu'ya ait kültürleri ve unutulmuş medeniyetleri yeniden canlandırma, Doğu'yu ileri taşıma hatta yerel halkın bile anlamayacağı şekilde onları geliştirme iddiasında bulunduğunu söyler. Modern döneme geçildiğinde artık "Klasik Doğu" yeniden inşa edilir ve "Modern Doğu"nun hizmetine sunulur. Böylelikle akıllı bir Doğu ortaya çıkar ve "Doğu" kelimesi bile artık bilgelik anlamı taşır hale gelir. Said, bu kısa değerlendirme ile Batı'nın orijinal bir Doğu yarattığı algısına atıfta bulunur (Said, 1998, s. 136). Bu ifadeler, Oryantalizmin Doğu'ya olan bakışını ve Batı'nın Doğu'yu nasıl şekillendirdiğini açıkça gösterir. Batı, Asya ve İslam dünyasını esrarlı ve tehlikeli görerek bu bölgelere hâkim olma ve onları kendi kültür ve anlayışına göre yeniden şekillendirme çabasından başka bir yol tercih etmedi. Bu çabalar, Doğu'yu sadece Batı'nın kontrolü altına almakla kalmayıp aynı zamanda Doğu kültürlerini de Batı'nın perspektifine göre yeniden tanımlama amacını taşıyordu. Çünkü tanımlamak, yönetme dürtüsünün temel uzantısıdır. Bu şekilde Batı, kendi

² Edward Said'in Avrupamerkezci ideolojinin temeline işaretlerle Vico'dan aktardığı Doğu-Batı ikiliği dikkat çekicidir: *"Vico'nun bu konudaki önemli görüşünü ciddiye almamız gerekiyor: İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar. Görünen odur ki bu tarih yapılır ve coğrafyaya intikal eder. Tarih bir kenara bırakılsa dahi coğrafi ve kültürel temeller toprağa, bölgeye ve coğrafi sektörlerle sinerek 'Doğu' ve 'Batı' gibi insan eli ile yaratılmış kavramlar ortaya çıkarırlar. Bu yüzden aynen Batı gibi Doğu da bir tarih, bir düşün geleneği, bir hayal dünyası ve bir kelime hazinesine sahip ideal bütünlüğüdür. Doğu'nun var oluş ve Avrupa'nın karşısında bir realite olarak duruşu bu sebeplere dayanır. Bu iki coğrafi gerçek böylece birbirini tamamlar ve bir bakıma birbirine dayanır."* (Said, 1998, s. 16).

üstünlüğünü ve Doğu'nun geri kalmışlığını meşru zemine çekebilecekti. Batı'nın kendini medeniyetin merkezi olarak gördüğü ve Doğu'nun ona hizmet etmek zorunda olduğu bir ilişki biçimi her halükârda işlerine yarayacaktı. Bu bakımdan Edward Said'in oryantalist anlatıyı sorgulaması, eleştirel bakışı ve Doğu'nun kendi perspektifinden anlaşılması gerektiğini vurgulaması oldukça önemlidir. Ancak bu durum benzer bir Doğumerkezcilik tehlikesini taşısa da Batı'nın egemenlik iddiasını eleştirel bir şekilde değerlendirme hususunda elzemdir.

2.4. Doğu Araştırmaları

Batı'nın işgal ve sömürgecilik faaliyetlerinin “Doğu” toplumlarında, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yarattığı şok etkisi, Batı'nın gittikçe derinleşen gücü karşısında geri kalmışlık psikolojisini doğurmuştu. Avrupa'nın ezici iktisadi ve askeri gelişimi Doğu üzerindeki tahakkümünü derinleştiren bir noktaya ulaşmıştı. Sadece 19. yüzyılda Yakın Doğu hakkında 60.000'den fazla kitap yazıldığı tespit edilmiştir (Delanty, 2005, s. 125). Yazılan kitaplar ve yapılan araştırmalar, hem Avrupa'nın kendi varlığını tahkim etmesi hem de onu daha da ayakta tutacak olan "öteki"nin inşası için olmazsa olmaz bir rol üstlenmiştir. Bu, Batı tarafından inşa edilen bir tarih perspektifini temsil etmektedir. Batı, Doğu'yu kendi terimleriyle tanımlayarak entelektüel üstünlük ve ekonomik kontrol kurmaya çalışmıştır. Bu süreçte Doğu kendisini, Batı'nın aynasında seyretmek zorunda kalmıştır.³ Kısaca Doğulu kimliği, sömürgeciler tarafından işgal ve sömürü aracı olarak kullanılmış, Avrupa'nın kendi

³ Mesela Said'in Lord Cromer'den aktardığı Mısır'daki gözlemleri önemlidir. Buradan hareketle Doğu ve Batı'nın mukayesesine bakıldığında bu aynanın ne kadar kirli olduğu anlaşılır. Doğu'yu tam anlamıyla cehalet, bağınazlık ve akıl tutulması örneği olarak tasvir eden Lord Cromer, Batı'yı zihinsel bir berraklık, düşünen, sorgulayan ve entelektüel kabiliyetleri gelişmiş bir insanların yurdu olarak gösterir. Bu, Avrupamerkezcilik bakış açısının bir Batılı zihni ne derece körelttiğini göstermektedir. Cromer'in, "Modern Mısır" adlı kitabının 34. Bölümündeki ifadeleri şöyledir: “*Sir Alfred Lyall bir gün bana dedi ki: "Kesinlik Doğu kafası için nefret edilecek bir şeydir. Bir Anglo-Hintli bunu hiçbir zaman unutmamalıdır..." Kolayca büyük yanlışlıklara yol açabilecek olan bu kesinlik yokluğu aslında Doğu kafasının genel karakteridir. Avrupalı sağlam düşünür. Meseleleri açıkça ortaya koyar. Mantık öğrenmiş olmasa dahi doğuştan mantıklıdır. Tabii olarak şüphecidir ve bir teklifin doğruluğunu kabul etmeden önce delil ister. Daima canlı duran zekâsı makina gibi çalışır. Doğu kafası ise ülkesinin pitoresk görüntüleri gibi en yüksek noktada simetri duygusundan yoksundur. Düşünce sistemi düzensiz ve dağınıktır. Arabların ataları söz ilmini en yüksek dereceye kadar çıkarmışlarsa da onların torunları en dar anlamda düşünce yeteneğinden yoksun kalmışlardır. Geçerliliğini kabul ettikleri en basit önerilerin dahi sonucunu düşünebilmekten uzaktırlar. Herhangi bir Mısırlı'ya kolay bir soru sorunuz. Vereceği cevaplar genellikle çok uzun ve karanlık olacaktır. Hikâyenin sonuna gelmeden önce defalarca kendi kendisi ile çelişkiye düşecektir. Arada küçük bir soru sorsanız şaşkınlığa düşecektir.*” (Said, 1998, s. 62).

kimlik inşası için ise "öteki" olarak kurgulanmıştır. Aynı zamanda Avrupa'daki iç gerilimler ve bölünmeler, Avrupa'nın kendi kimliğini üstün bir uygarlıkta arama eğilimini ve zıtlık yaratan bir "öteki"yi suçlama eğilimini teşvik etmiştir (Delanty, 2005, s. 125). Böylece Doğu bizatihi varlık sahasından dışlanmıştır. "Doğulular kendi dünyalarında yaşamaktadır, 'Biz' ise kendi dünyamızda yaşamaktayız" ifadesi, Doğu ve Batı arasındaki farklılıkları vurgulamaktadır. Bu farklılıklar zamanla sağlamlaşmış ve her iki tarafın da kendini doğruladığı bir gerçeklik halini almış olsa da son tahlilde Batı, kendi dışındaki bütün medeniyet ve toplumlar için ulaşılması gereken bir hedefe dönüştürülmüştür.

Edward Said, "Oryantalizm" eserinin "Doğu'nun Doğululaştırılması" başlıklı bölümünde, Doğu araştırmalarının yani Oryantalist yaklaşımların sadece Batılı insanların zihinlerinde bir Doğu düşüncesi yaratmakla kalmadığını; aynı zamanda Doğuluları da bu düşünceye maruz bıraktığını ve kendilerini Batılıların inşa ettiği Doğulu imajına inandırdığını belirtir. Aslında Doğu tüm bu araştırmaların neticesinde Avrupa toplumunun sınırları dışında olması nedeniyle düzeltilmiş hatta cezalandırılmıştır. Bunun en isabetli ifadesi Doğu'nun Doğululaştırılmış olduğu fikridir. Dolayısıyla bu çalışmalar Oryantalist için Doğu'nun bir faaliyet alanı olduğunu göstermekle kalmıyor, aynı zamanda henüz bilgilerini yerine oturtamamış Batılı okuyucuyu da Oryantalistin gösterdiği şeylere ikna edilmeye hazırlıyordu. Hem sözlü hem de yazılı ifadelerle Oryantalistin sunduğu Doğu, gerçek Doğu algısı yaratılmıştır. Said'in işaret ettiği noktalar itibariyle Doğu ve Batı arasındaki ilişkilerin nasıl şekillendiği ve Batılıların Doğu'yu nasıl algıladığı konusunda önemli bir perspektif ediniyoruz. Kısaca Oryantalist çalışmalar ile Doğu'yu Batı tarafından belirlenen imaja uydurur ve hem Batı hem de Doğu halkının bu imajı benimsemesini bekler. Bu durum, Doğu'nun gerçekliğini ve çeşitliliğini göz ardı etmekle birlikte Batı'nın üstünlük iddiasını da güçlendiren bir sonuç verir (Said, 1998, s. 101).

2.5. Avrupa Kimliğinin Teşekkülünde Hristiyanlık ve Ötekileştirilen İslam

Hobson'a göre, tek bir kimliğe şekil vermenin en etkili yolu, homojen bir "öz varlık" yerine "diğer" bir kimlik oluşturmaktır. Böylece, icat edilen kimlik tanımlamalarından yola çıkarak tek bir "öz varlık" olmadığı ve bu tek "öz varlığın" daha kolay tanımlanabileceği düşüncesi hâkim olmuştur. Bir nevi yapboza dönüştürülen kimlik

problemi böylelikle daha dinamik hale getirilmiştir. Avrupa her yeni dönemde ve çığır açıcı gelişmede bu dinamik yöntemle başvurmuştur. Bu bağlamda, "öz varlık" ve "diğer" terimleri günümüzde "biz" ve "onlar" anlamına gelmektedir. Orta Çağ'da, "öz varlık" iyi ve dürüst olanı temsil ederken, "diğer" terimi kötü ve istenmeyen anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle, ilk adım olarak hayali bir "diğer" kimliğin yaratılması gerekmektedir. Yüksek rütbeli Hristiyan din adamları, Avrupa kimliğinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamış ve bu amaçla İslam dinini en uygun öteki olarak belirlemişlerdir. İslam, sadece kötü bir etki olarak değil, aynı zamanda bir tehdit unsuru olarak sunulmuştur. Bu şekilde, Avrupa'nın İslam karşısında birleşmesi amaçlanmıştır. Hobson'un Maxime Rodinson'dan aktardığı ifadeyle, "Müslümanlar, Hristiyanlık için bir tehdit unsuruydular" ve bu algı, İslamiyet'i bir tehdit unsuru olarak icat etmek için kullanılmaya elverişliydi. Bu icat sürecinde İslamiyet'e yönelik çeşitli suçlamalar ve aşağılayıcı ifadelerin dozu artırılmıştır. Hristiyan din adamları, İslamiyet'i putperest pagan bir din olarak nitelemişlerdir. Hobson bu noktada İslamiyet'i aşağılamak için Nuh Peygamber ve üç oğlunun yaratılış hikâyesinin kullanıldığını söyler. Yafes'e "Hristiyan Avrupa" rolünün verildiğini, Asya'nın imansız paganlarla dolu olduğu ve Yafes tarafından yok edilmesi gerektiğini içeren bir anlatı oluşturulduğunu aktarır. Ona göre bu hikâye, Hristiyan güç merkezlerinin İslamiyet'i ve özellikle Hz. Muhammed'i kötülüğün somut bir temsilcisi olarak sunabilmeleri için uygun zemini hazırlamıştır. Hobson, İslamiyet'in bu şekilde icat edildiği vetirede Papa III. Innocent tarafından Hz. Muhammed'in "Kıyamet Canavarı" olarak tanımlandığını aktarır. Hz. Muhammed'e yönelik bu suçlamalar, Dante'nin Komediya'sında cehennem derinliklerini tasvir ettiği bölümde doruk noktasına ulaşır. Cehennemde dokuz ayrı çember bulunmaktadır ve dünyada en büyük kötülüğü yapanlar en derin çemberde yer alacaktır. Dante, bu derinliklerde Hz. Muhammed ile karşılaşır (Alighieri, 2020, s. 252-253). En alttaki dokuzuncu çemberde ise tüm dünyanın tanıdığı Yahuda ve Brutus gibi en büyük hainler bulunmaktadır (Hobson, 2015, s. 116-117).

Orta Çağ'ın erken dönemlerinde, Avrupalıların İslami Doğu'ya karşı olumsuz duygular beslemesi, yaşanan mücadeleler dikkate alındığında tabii olsa da esas itibariyle İslam, Avrupa'nın inşa etmek istediği kimlik yapısına uygun olmadığı için "diğer/öteki" olarak kabul edilmişti. Bu nedenle, İslam her koşulda negatif bir yaklaşıma maruz kaldı ve Avrupa'da feodal sistemin yeniden oluşturulması ve

birleştirilmesi, aynı zamanda Hristiyanlığın öncülüğünde gerçekleştirilen ilk Haçlı Seferleri teşvik edildi (Hobson, 2015, s. 299). Nitekim Haçlı ruhu ilerleyen yüzyıllarda da varlığını korumuş ve her müsait ortamda Türklerin mağlup edilmesi için kullanışlı hale getirilmişti.

Bütün bunlara rağmen Türkler, Hristiyan dünyasındaki eşdeğerlerine kıyasla daha fazla hoşgörölü ve nadiren zorbalığa başvuran bir toplum olarak görölmüşlerdir. Özellikle güneydoğu Avrupa'ya hızla ilerlerken Türkler, bir kurtarıcı gibi karşılanmışlardır. (Delanty, 2005, s. 126). Buna rağmen Batılılar, İslam üzerine yaptıkları çalışmalar sonucunda "öteki" yaratma faaliyetlerini güçlendirmiş ve Doğu-Batı ayrımını ortaya çıkarmak için gereken bütün yollar izlenmiştir. Hz. Muhammed ile Hz. İsa arasında kıyaslamalar yaparak Batı'da Doğu'yu kötü ve despotik bir yapı olarak göstermekten geri durmamışlardır. Bu süreçte Doğu'da temsil edilen birlik, Batı'daki özgürlüklere kıyasla gelişmemiş olmanın bir alameti sayılmış ve Batılılar kendi yönetim biçimlerinin çeşitliliğini idealize etmişlerdir. Bu entelektüel Doğu-Batı çatışması, Avrupa kimliği için sağlam bir temel oluşturmuştur (Delanty, 2005, s. 126).

Yine bu süreçte Batı'nın üstünlüğünü ve diğer insanlara hükmetme eğilimini açıklamak için özellikle Hristiyanlığın benzersizliğini vurgulamak ve ona özel ve eşsiz nitelikler atfetmek durumunda kalmışlardır. Bu nedenle, Avrupamerkezci bir kurmaca, dinsel köktenciliğin yorumu olarak kabul edilebilecek bir din yorumuna dayanır. Batı da kendini böyle algılar ve Hristiyan olarak tanımlar ki bu nedenle Hristiyan Batı uygarlığı olarak anılır (Amin, 2020, s. 115). Bu açıdan, Avrupalılık noktasında üstünlük iddiaları, büyük ölçüde Hristiyanlıktan özel bir rol ve kimlik aktarımına dayanmaktadır diyebiliriz. Her ne kadar Avrupamerkezci paradigmanın güçlendiği dönemlerde, özellikle Aydınlanma sonrasında dinin ağırlığı zayıflamış olsa da bunun temel nedeni Batı'nın Doğu karşısında üstünlük kurmuş olmasıdır. Bu sayede Doğu'yu tehdit olarak görmekten vazgeçer ve sömürgeci, emperyalist egemenlik faaliyetlerini yeni bir zemine taşır. Bu süreçte çoğul bir yapısı olan Avrupa toplumu, kendini diğerlerinden ayıran özellikleri ve kimlik belirleyici işaretleri çözmek amacıyla daha karmaşık nitelikte bir dizi ayna kullanmaya başlar. Bu yeni yaklaşım, dinle ilişkisi olmayan, ahlaki ve düşünsel üstünlüğe dayalı bir bilinçten ibarettir. Avrupalı olmayan halkların daha aşağı bir yaradılışa sahip olduğu inancı bu imajın geliştirilmesinde temel referans noktası olarak görülür. Fontana, bu ikiliği

kendilerini tanımlamak için baktıkları aynanın iki yüzeyi şeklinde açıklar. Bir yüzeyde ırksal farklılıklar ve vahşi insan; diğer yüzeyde ise ilkel insan tipi. İlkinde soykırım ve köle ticareti, ikincisinde ise emperyalizm doğmuştur (Fontana, 1995, s. 130).

Modern dönemin doğuşu ile birlikte dinî/ilahî kavramlar yerini medenî/beşerî kavramlara bırakarak Doğu-Batı ayrımı uygar/barbar ikiliği üzerinden gösterilmeye başlanır. Mesela “Kâfir Türk” yerine “Barbar Türk” denilir. Avrupa, barbar-uygar ikiliğinden hareket ederek terbiye edici rolünü güçlendirme yoluna gider. Bu yeni yaklaşım entelektüel bağlamda da argümanların gelişmesine ve değişmesine yol açar. Edmund Burke’ün Avam Kamarası’nda Türkler için "Vahşilerden daha kötü" demesi ve "Herhangi bir Hristiyan gücünün bu yıkıcı vahşilere yeğlenmesi gerektiğini" düşünmesi bu değişime örnek olarak gösterilebilir (Delanty, 2005, s. 127).

Fontana, özellikle 1492 tarihi sonrasında yaşanan vahşetin, mevcut düzene karşı siyasal, ekonomik, toplumsal ve dinsel düzeydeki direniş örneklerinin genellikle tarihin normal akışı içindeki ayrılıklar olarak sunulduğuna dikkat çeker. Dolayısıyla bu durum, Avrupa toplumunun evrimini açıklarken, mevcut yapısının normal kabul edilmesine ve bu norma aykırı görüşlerin ya sapkınlık olarak görülmesine ya da uygulanabilir olmaktan uzak bir ütopya olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu durum soykırım ve emperyalist hareketlerin başka bir açıdan meşrulaştırılmasıdır (Fontana, 1995, s. 101). Bu anlamda Kiliseye karşı halk direnişlerini ve din perdesi altında gerçekleştirilen katliam ve işkenceleri sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutmak zorlaşmıştır. Son tahlilde Avrupa seküler ve medenî bir istikamet belirlemiş olsa bile Hristiyanlık bütün kötü hatıralarına rağmen Avrupa kimliğinin asli bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür.

2.6. Ötekilerin Yeniden Tanımlanması

Avrupa, gelişmiş Batı olarak yeniden tanımlandığında bu noktadaki en belirleyici etken, 1492 sonrasında sınırların Batı’ya doğru daha da genişlemesi olur. Bu genişlemeyle öteki kategorisi çeşitlendirilir, Afrikalılar ve Amerikalılar yeni ötekiler olarak görülmeye başlanır. Bu emperyalist projenin başarısıyla Avrupa, gelişmiş uygarlığı temsil ettiği psikolojisine bürünmeye başlar. Genişleyen Batı sınırı, Avrupa kimliğinin çevresel bir statüden çıkarak "gelişmiş bir uygarlık" olarak daha üst bir

seviyeye yükselmesini sağlar. Bu durum aynı zamanda Doğu ve Batı Avrupa arasındaki ayrımı da derinleştirir. Batı Avrupa, Uzak Batı'da yayılcılığın ticari ve deniz gücünü geliştirirken, Doğu Avrupa ise karayla sınırlı kalarak feodalizmi korumuş ve Doğu'da İslam'a karşı bir tampon veya koruma bölgesi oluşturmuştur. Osmanlı Türkleri ve Doğu Avrupalılar gibi gruplar barbar olarak algılandığı için 15. yüzyıldan sonra "Batı Avrupa" düşüncesi daha belirgin hale gelmiştir. Böylelikle Batı Avrupa, 16. ve 17. yüzyılda Doğu'daki "pagan/barbar" ve güney/batıdaki "vahşi" komşularını daha fazla tanımlayarak "Batı Avrupa Kimliği"ni pekiştirmiştir (Hobson, 2015, s. 180).

2.7. Doğanın Kontrolünden Sosyal Bilimlerin Kurgulanmasına

İslam/Türk ile mücadelesinden galip çıkan Avrupa yüzünü doğaya çevirmiştir. Yeni düzende doğanın kontrolü için mücadele edilecektir. Batı bu dönemde iletişim araçlarını denetler, Avrupalı olmayanları ötekileştirir ve kendi egemenlik algısını pekiştirir. Delanty, Aydınlanma döneminde, endüstriyel kapitalizmin temelleri üzerinde yükselen yeni bir seküler tarih felsefesinin ortaya çıkışına dikkat çeker. Örnek olarak coğrafyanın politikleştirilmesi durumu Avrupamerkezli düşüncenin güçlü uzantılarından biridir. Coğrafi ifadeler ve haritalar, dünyanın tanımlanmasında büyük bir rol oynamış ve toplumların algısını şekillendirmede işlevli hale getirilmiştir. Özellikle Mercator'un 16. yüzyılda çizdiği haritanın günümüzde hâlâ geçerliliğini koruduğu düşünülürse egemenliğin boyutları tahayyül edilebilir. Bu haritalarla oluşturulan algı tamamen Avrupamerkezci paradigmanın bir ürünü olması nedeniyle gerçekleri yansıtmamaktadır. Batı'nın, dolayısıyla Avrupa'nın egemenliği, kendi yansımasıyla bir dünya algısı yaratma gücüne sahip olmasına bağlıdır (Delanty, 2005, s. 127-137).

Görüldüğü üzere ortaya çıkarılan Doğu-Batı ikiliği meselesini yönetmede entelektüel faaliyetler, insan yaşamının her alanında yer almıştır. Tarih, felsefe, edebiyat, sosyoloji, antropoloji gibi sosyal bilimlerin yanı sıra fizik, kimya, biyoloji gibi fen bilimlerinde de merkezde kendilerini konumlandırarak üretilen bilgi ve algı karmaşası tarihin akışını şekillendirmiştir. Üretilen bilginin yaşanan dramalara haklılık payı kazandırması bu bilgilerin manipülatif yönüne işaret eder. Josep Fontana, Avrupa'nın tarih üzerindeki etkisinin bir icat olduğunu ve tek bir elden çıkan tarih anlayışının tüm

toplumlar için gerçeklik ve ideal olarak sunulduğunu belirtmektedir. Bu tarih anlayışı, toplumların geçmek zorunda olduğu aşamaları belirleyen bir model olarak ortaya çıkmıştır ve büyük bir başarı elde etmiştir. Bu model, tüm tarihi evrensel olarak geçerli tek bir kalıba indirgemeyi sağlamış, ticaretin (daha sonra sanayi ve günümüzde teknoloji olarak tanımlanan) Avrupa'nın uygarlığın en üst noktasına yerleştirilmesiyle dünya tarihini Avrupa tarihi haline getirmiştir. Ayrıca, Avrupa'nın üstünlük iddialarını ve diğer toplumların yaşamına ve tarihine müdahalesini "bilimsel" bir nitelikle meşrulaştırmıştır. Sömürgeci insanlar artık yeni dönemin misyonerleri haline gelmiş ve amaçları ilkel halklara düşünsel ve maddi ilerlemenin doğru yolunu öğretmek olagelmıştır (Fontana, 1995, s. 148). Geri kalan toplumlar ise buna tabi olmaktan başka bir seçeneğe sahip olmamışlardır.

Bu süreçte bir diğer önemli gelişme, Avrupa'nın din üzerindeki etkisinin geri dönüşünü gösterir. 19. yüzyılda Avrupa, Doğu toplumlarında misyonerlik faaliyetleri ve Hristiyanlaştırma politikaları yürüterek Avrupalı kimlikleriyle birlikte Hristiyan kimliklerini de yeniden güçlendirmiştir. Öte yandan Oryantalizmin şubesi olarak kurgulanan Türkiyat, Arabiyat, Farsiyat, Kürdiyat vb. disiplinlerin asıl odak noktası İslam öncesi dönemlere ışık tutmak olduğundan Müslüman halkların milli kimliklerini inşa ederken İslam'dan ziyade İslam öncesi dönemlerden yararlanması ve kendilerini oraya dayandırması hedeflenmiştir. Böylece İslam'ın birleştirici gücü altında Batı'ya/Avrupa'ya karşı asırlarca mücadele etmiş ve galip gelmiş Müslüman halklar Batı için potansiyel bir tehdit olma imkânını yitirmiş olacaktır.

Tarihyazımı açısından Josep Fontana, Avrupa'nın baskıcı ve tahripkâr varoluşunu eleştirmenin yeterli olmadığını ve köklü değişikliklere ihtiyaç olduğunu belirtir. Adaletsizlik gerekçesiyle bu uygulamaları eleştirmek ve dışlananlara eşit muamele talep etmek tek başına yeterli değildir. Aynı zamanda dışlamayı haklı gösteren fikirlerin çerçevesini ortadan kaldırmadan bu yaklaşımın etkisiz kalacağını söylemektedir. Bu çerçevenin temel unsurlarından biri, Avrupalıların üstünlüğünü meşrulaştırarak evrensel düzeyde ilerlemeye katkı sağladıklarını iddia etmekte ve bu ilerlemenin Avrupalıların büyük bir kısmına zarar verme pahasına gerçekleştiğini gizlemektedir. Fontana, bu tarihsel bakış açısının bizi bütün kötülüklerin suç ortağı haline getirerek Avrupa merkezli bir perspektif oluşturduğunu ve Avrupa dışındaki halkları kendi tarihlerinden mahrum bıraktığını vurgulamaktadır. Ancak Fontana, asıl

hedefin, Avrupa halklarının büyük bir kısmını kendi tarihlerinden koparmak ve resmi tarih dışında yaşanan geçmişleri gizlemek olduğunu belirtir. Ayrıca, geçmişte umut ve gerçekleşmemiş seçeneklerin bulunduğunu ve ilerleme olarak sunulan şeylerin çoğunun sadece ekonomik sömürü ve toplumsal kontrolü maskelemek için kullanıldığını belirterek meselenin hasıraltına itilen yönlerine ışık tutmaktadır. Bu süreç özelinde Fontana alt sınıfların kendi tarihlerini ve bilinçlerini kaybettiklerini, onların kendi ülkelerinde vahşi bir konuma itildiğini vurgulamaktadır (Fontana, 1995, s. 179).

Bir başka açıdan ise sosyal bilimlerin kemikleşmiş yapısı, Batı kimliğinin yeniden yapılandırılma döneminin doruk noktasına ulaştığı 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle o zamandan beri Avrupalılar, düşünsel olarak dünyayı iki zıt kutba ayırmaktadır. Hobson'a göre 19. yüzyıldan günümüze uzanan Ortodoks Batılı sosyal bilimciler, Oryantalist ve köktenci Batı/Doğu ayrılığını eleştirmek yerine, bu kutuplaşmış ayrılığı sadece doğru olarak kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda bunları Batı'nın ve kapitalist modernitenin doğuşu üzerine kurdukları teorilerinde açıkça ifade etmişlerdir (Hobson, 2015, s. 25).

2.8. Paradigma Olarak Avrupamerkezcilik

İnsanların ve bir bütün olarak toplumun işleyişini onların tarih tasavvurları belirler. Gelecek tasavvuruna paralel olarak geçmiş anlatısı inşa edilir. Avrupamerkezciliğin gerçeklik sahası da tarih anlayışlarında ortaya çıkar. Batılılar, toplumsal tecrübelerini kendi başına bir tarihî gelişim örneği olarak kabul eder ve bunu tek geçerli süreç olarak görür (Bernal, 1998, s. 13). Bu bakış açısı, bugünkü Avrupa toplumunu, genel tarih çizgisinden ayırdığı için daha başarılı bir yol izlemiş ve diğer toplumlara karşı üstün bir konum vermiştir. Bernal'in de ifade ettiği üzere diğer toplumlar da kendi özgün tarihî gelişimlerinin ürünüdür ve her toplum, farklı yolları izleyerek bugüne ulaşırlar. Dolayısıyla yolun farklı yürünüşü, ulaşılan sonuçları da farklılaştırır (Bernal, 1998, s. 13). Dolayısıyla Avrupamerkezcilik tarih tasavvuru tüm bu farklılıkları geçersiz kılarak, insanlığın bütünsel yapısını reddeder. Bu açıdan Avrupamerkezciliğin ortaya çıkışı, mahiyeti açısından net bir izaha kavuşması hem dünya hem de ulusal tarihyazımlarındaki tahrifatın boyutlarını ortaya çıkarması açısından önemlidir. Fakat teorik bir mesele olan Avrupamerkezcilik kavramı sosyal bilimlerin çatısı altında çok

çeşitli şekillerde tanımlanmış ve tanımlanmaya da devam etmektedir. Bu bakımdan kavramın çerçevesi hakkında bir fikir vermesi için Samir Amin'in ifadelerine bakılabilir. Amin'in tanımına göre, Avrupamerkezcilik, Batılıların başkalarına yönelik önyargıları, yanılgıları ve bilgisizliklerinin toplamından ibaret değildir. Bu noktada Avrupalı olmayan halkların da Batılılara yönelik önyargılarından bahsederek bu önyargılardan daha fazla bir derinlik taşımadığını düşünür. Avrupamerkezcilik, tüm insanların kurtulamadığı sınırlı bir bakış açısına tanıklık eden sıradan bir kavim-merkezciliğin üstünde anlam taşır. Bu kavramın kökenleri zannedildiği üzere Rönesans dönemine kadar uzanmaz. Daha çok 19. yüzyılda yaygınlaşmış ve çağımıza özgü bir olgudur. Amin, Avrupamerkezcilik kavramının içeriğini, çağdaş kapitalist dünyanın kültürü ve ideolojisinin bir parçası olarak görür (Amin, 2020, s. 14).

Hobson düşüncesine göre ise Avrupamerkezcilik, Feodalizm döneminde Avrupa'nın İslam'a karşı olumsuz bir tavır sergilediği, ancak güvensizlik hissetmediği bir dönemde ortaya çıkmıştır. Hobson'un tarihlendirmesini bu kavramın ortaya çıkmasına neden olan olayların başlangıcı olarak değerlendirebiliriz. Nitekim bu hadiselerin başlangıcı 15. yüzyıldan sonra Avrupa'nın kendini ilk kez pagan vahşiler olarak nitelendirdiği Afrikalılara ve Amerikan yerlilerine karşı üstün bir güç olarak görmesiyle başlamıştır. Bu dönemde, Avrupamerkezci düşünce ve hareket tarzının ortaya çıktığını görüyoruz. Hobson'a göre bu düşünce, Avrupalıların kendilerine özgü bir ahlaki adalet sistemi oluşturmalarını, Amerikan kaynaklarını sömürmelerini ve yerli halkları istismar etmelerini beraberinde getirmiştir. Neticede altın ve gümüş kaynaklarından elde edilen ekonomik güç ile Avrupa'nın Asya ile olan ticaret açığı kapatıldı ve küresel ticarete yer alması sağlandı. Böylece Batı Avrupa, Doğu Avrupa ve Osmanlı Türkleri ile olan uygarlık⁴ farkını vurgulayarak kendini "gelişmiş" diğerlerini ise "barbar" olarak

⁴ İsmet Özel uygarlık, medeniyet ve ilerleme noktasında yürütülen faaliyetler için şu tespitte bulunarak söz konusu sürece farklı bir yaklaşım ile çözümler: *"Medeniyetin amacının, insanın bütün yeteneklerini geliştirmek olduğu kabul ediliyordu. Bu derece yüksek bir "ideal" uğruna her şey yapılabilirdi. Yapıldı da. Avrupa, barbar ve vahşi kavimleri medenileştirme çabasına girdi. Vahşiler ve medeniler arasındaki fark, bir mahiyet farkı değil, bir derece farkı olarak kabul ediliyordu. Mademki medeniyet bazı ülkelerde doğmuştur, daha ileri derecelere, evrelere, aşamalara varmış olan bu ülkeler, gayr-i medeni yani aşağı derecelerdeki ülkelerin kendi medeniyet seviyelerine gelmelerine yardım etmeliydiler: Zaten medeniyetin üç unsurunun (Evolutionisme-optimisme, universalisme, ethnocentrisme) varacağı mantıklı yol kaçınılmaz olarak sömürgecilik ve emperyalizm idi. Batı'da doğmuş olan medeniyetin imtiyazlı olduğu düşüncesi, gerçekte Katolisizmin modern çağda aldığı biçimden başka bir şey değildi. Kilisenin anladığı İsa kurtarıcılığı (Redemption) görevini medeniyet yüklenmişti. Nitekim Katolik misyonerlerinin çalışmaları sömürgeci ve emperyalist faaliyetlerin yanı başında hız kazanmıştır."* (Özel, 2014, s. 246).

nitelendirmeye başladı (Hobson, 2015, s. 299-300). Nitelemelerin ortaya çıkışı ve sonrası için yapılagelen çalışmaların bütünü Oryantalist faaliyetler olarak görülür. Bu faaliyetlerin genel durumunu eserleri ve bakış açıları üzerinden Edward Said şöyle izah eder:

“Oryantalizm aslında dış dünyaya daha çok değer vermektedir, daha açık bir deyimle şair veya bilgin olarak Doğubilimci Doğu'dan söz açarken onun sırlarını Batı'ya yarar bir biçimde ele almakta ve Batı için konuşturmaktadır. Söylediklerinin içinde Doğu hiçbir zaman ön plana geçmez. Hiçbir zaman ilk sebep olarak görünmez. Bütün anlattıkları, bütün yazdıkları sanki anlatılmak ve yazılmak için düşünülmüş gibidir. Yazar daima Doğu'nun dışındadır, hem maddesi ve hem manası ile anlattığı dünyanın adamı değildir.” (Said, 1998, s. 37).

2.9. Avrupamerkezci Paradigmaya Yönelik Eleştiriler

Batı ve Doğu arasındaki ayrımı sık sık kullandığımız şekliyle değerlendirmek, gerçekliğin zayıflamasına ve unutulmasına yol açmaktadır. Gerçeği anlamak, nerede ve nasıl durduğumuzu kavramak için tarihe sorular yöneltmeliyiz. Ne yazık ki, Doğulu toplumların düşünsel faaliyetleri dışarıya bağımlı hale gelmiş olduğundan genellikle soru sormaya eğilimli değildir. Mevcut soru ve cevapların yetersizliği bu duruma işaret eder. Bu nedenle, gerçekliği sorgulama ve tamir etme sorumluluğu Batılılar eliyle gerçekleşmektedir. Çalışma boyunca taranan kaynaklar ve takip edilen izler gösterdi ki Avrupamerkezcilik problemine Avrupalı entelektüeller gereken ciddiyeti göstermiştir.⁵ Ancak Samir Amin'e göre, Avrupamerkezcilik, toplum kuramının sorunlar bütününe yorumlamak için gerekli anahtarı sağlayan bir toplumsal kuram değildir. Aksine, bu yaklaşım evrensel tutarlılığı ve gerçeği bir bütün olarak kavrama

⁵ Avrupalı entelektüellerin Avrupamerkezcilik noktasında ortaya koydukları tavrı değerlendiren İsmet Özel, bunun farklı bir pencereden Avrupamerkezciliğin tahkim edilmesi olduğunu dile getirir: *“Batı insanının medeniyet konusunda vardığı sonuçlar ve kendi tarihi hatalarını görmesi olayı, sömürülen ülkelerin kendi medeniyetlerini savunmak, canlandırmak, diriltmek isteyen aydınlarına çekici hatta yürek ferahlatıcı gelebilir. Oysa biz bu konuda iki noktaya dikkatleri çekerek belli bir avantuya kapılmanın yersizliğine işaret etmek isteriz. Önce bilmek gerekir ki Batılı ne ölçüde isabetli görüşler ileri sürüyor olursa olsun, kendi ortamında ve ipler kendi elindeyken konuşmaktadır. Batılı kendi medeniyetinin ve medeniyet görüşünün noksanlarını kendi dışındaki kültürlerin öğeleriyle giderme yoluna girecek olsa, bu davranıştan karlı çıkacak olan yine Batı medeniyeti olacaktır. Çünkü yine o medeniyet dışında kalanlara model olma imtiyazını elinde bulunduracaktır.”* (Özel, 2014, s. 246).

kaygısı taşımaz. Ayrıca, egemen ideolojilerin ve toplumsal kuramların çoğunda belirgin bir şekilde görülen, sistemli ve önemli bir çarpıtmadır (Amin, 2020, s. 15). Bu açıdan değerlendirildiğinde Avrupamerkezcilik kavramını dünyayı yorumlama biçimi olarak değil, biçimlendirilmiş dünyanın Avrupalı yorumunu çözümlemekten bahsediyoruz demektir. Samir Amin her şeye rağmen Avrupamerkezcilik ideolojisinin eleştirisinin yeterli olmadığı ve onun yerine geçebilecek bir paradigmanın oluşturulması gerektiğini ifade etmektedir. Avrupamerkezcilik bir illüzyon olsa da belirli işlevleri yerine getirdiği için eleştiri yapmanın ötesinde, alternatif bir düşünce yapısının inşa edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Amin, 2020, s. 18). Alternatif yorum ve daha gerçekçi bir Dünya tarihi çalışmalarıyla bilinen Marshall G. S. Hodgson, tarihsel konularda yapılan tartışmalar hakkında, hâkim siyasi ölçüleri referans almanın genellikle Batı merkezli önyargıları pekiştirmekten öte sonuç doğurmadığını söyler. Ona göre dünya tarihinin en önemli görevlerinden biri, insanlara ve toplumlara çeşitli zaman dilimleri ile coğrafi bölgelerden kaynaklanan önyargıları yıkmak ve daha gerçekçi bir anlayış sunmaktır (Hodgson, 2018, s. 186). Son dönemlerde Batılı araştırmacıların, bu kavramı akademik düzeyde tartışmasının nedeni de bu çarpıtmaların tarih ilmi açısından ortaya çıkardığı problemlerin ortadan kaldırılması ve sağlıklı bir tarih anlatısı inşa edebilmenin yollarını aramaktır. Samir Amin bu noktada iddiasını dile getirir ve teklifte bulunur:

“Egemen ideolojinin Avrupamerkezci boyutu, Batı toplum bilimi açısından tam bir paradigma oluşturmaktadır; Thomas Kuhn'un bütün paradigmalar için ortaya koyduğu gibi, bu paradigma da öylesine içselleşmiştir ki, çoğu kez farkına varmadığımız bulanık bir ortamda iş görmektedir. Bu yüzden, pek çok uzman, tarihçi ve aydın, Avrupa-merkezli kurgunun şu ya da bu iddiasını, genel bütünün tutarsızlığından rahatsız olmaksızın yadsıyabilir. Bazıları Yunanistan'ın Avrupa'nın kaderinin belirlendiği yer olmadığını öne sürerken, bazıları Hristiyan evrenselciliğinin diğer dinlerin evrenselciliğinden farklı olmadığını iddia edebilir ve nihayet, bazıları da Batı/ Doğu ikiliğinin geçersiz olduğunu savunabilir. Bunların hepsini görüyorum ve hiçbir şekilde "kolektif" bir yargı öne sürmekten yana değilim. Tek savunduğum nokta, insanlığın tüm kesimlerinin gelişimine egemen olan genel yasaları ortaya çıkarmayı

reddedersek, meydanı egemen Avrupamerkezciliğin yanlış fikirlerine terk etmiş olacağımızdır.” (Amin, 2020, s. 133).

Samir Amin’in iddiasında yer alan araştırmacılara yönelik tespitlerden birini Hodgson’un çözümlemesinde görürüz. Ona göre tüm bu imaj probleminde görülen Doğu'nun "bin yıllık uyuşukluk" durumu gibi örneklemeleri, kısmen turistik yanıltıcı izlenimler ve bir ölçüde de iki tür akademisyenin aynı kategoriye dâhil edilmesidir. Araştırmacılar açısından, diğer tüm yabancı toplumları küçümseyen Batıcılar ile modern öncesi dönemde herkesin geleneklerin baskın tahakkümü altında olduğunu düşünenlerin ayrımını yapan Hodgson durumun çarpıklığını ortaya koyar (Hodgson, 2018, s. 116).

John M. Hobson'un “Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri” isimli eseriyle, tarihsel gerçekleri sorgulayarak ilerlemesinin nedeni işte bu çarpıklıkların ortaya çıkarılmasıdır. Ona göre genellikle Batı'nın Doğu'dan ayrı ve farklı bir oluşum olduğunu düşünmemize neden olan şeyler yukarıda bahsettiğimiz egemen ideoloji ile alakalı bir durumdur. Okullarda ve üniversitelerde, eski Batı'nın yaklaşık olarak 1492'de dünyanın zirvesine çıktığı, benzersiz bilimsel akılcılığı, kabul edilebilir aceleciliği ve demokratik/ilerici özellikleri sayesinde modern dünyanın oluşumuna öncülük ettiğini öğreniriz. Bu geleneksel bakış açısı, Avrupalıların Doğu ve Uzakdoğu'yu fethettiği, aynı zamanda tamamen bozulmuş dünyanın bu durumdan ve acıdan kurtarılacak kapitalizmin izlerine dönüştüğü düşüncesini içerir. İşte bu bakış açısına Avrupamerkezcilik denir ve Batı'nın geçmişte ve şimdide ilerlemeci dünya tarihinin merkezini hak ettiği düşüncesi temel alınır (Hobson, 2015, s. 18).

Samir Amin’de Avrupamerkezciliğin bir kurgu olduğunu söyleyerek bu konudaki düşüncelerini tasnif eder: Ona göre birinci nedeni Antik Yunan’ın, sadece Helenizmi keyfi bir şekilde Avrupalılığa bağlamak için asıl ortamından, yani "Doğu"dan koparılmış olmasıdır. İkinci nedeni söz konusu Avrupa kültür birliğini oluşturduğu söylenen temel yapıya ırkçı bir renk katmaktan kaçınılmamasıdır. Üçüncü neden ise Avrupalılığa keyfi bir şekilde ilhak ettiği Hristiyanlığı, bilimsel olmayan idealist bir açıdan yaklaşarak Avrupa'nın kültür birliğine süreklilik kazandıran temel etmen olarak öne çıkarılıyor olmasıdır. Bu, dinin kendisini ortaya koyuşunu ve kendisine bakış tarzını yansıtır. Son olarak dördüncü nedeni ise dinleri tamamen keyfi bir koşutluk içinde, kısmen ırkçı, kısmen de değişmez bir şekilde ele alan bakış açısıyla, Yakın

Doğu ve daha uzak Doğu'ları da aynı şekilde kurguluyor olmasıdır. Belirtilen dört unsur, farklı dönemlere, modalara ve yazarlara göre değişen çeşitli biçimlerde bir araya getirilir. Bu nedenle Amin, Avrupamerkezciliğin gerçek anlamda bir toplum kuramı olmaktan çok uzak olduğunu, çeşitli toplumsal kuramları çarpıtan bir önyargıdan ibaret olduğunu ifade eder. Bu önyargı, güncel ideolojik ihtiyaçlara göre, belirli unsurlardan birini öne çıkararak diğerini geri plana iterek beslenmektedir. Buna örnek olarak ise, Avrupa burjuvazisinin uzun süre Hıristiyanlığa kuşkuyla baktığı için Yunan efsanesini abartmasını verir. Amin'in bu dört ana unsur üzerinde yaptığı incelemelerde, zaman zaman vurgunun nasıl bir unsurdan diğerine kaydığını gözlemlenebilir (Amin, 2020, s. 105).

2.10. Sosyal Bilimler Temelinde Avrupamerkezcilik

Avrupamerkezci paradigmaya göre Doğu tasavvurunun sosyal bilimlerdeki karşılığının sorgulanması da oldukça önemli bir uğraştır. Nitekim bu tasavvurlar önceden planlanmış ve çerçevesi belirlenmiş olduğundan tarihçilerin yapması gerekenler arasında temele dair ciddi bir eleştirel bakış kazanmaları yer alır. Batılı düşünürler, Doğu ve Batı üzerinde sordukları ve cevapladıkları sorularla aslında önceden cevaplanmış soruları gün yüzüne çıkarmışlardır. John M. Hobson'un ifade ettiği gibi, bütün önemli araştırmacılar, analizlere başlamadan önce standart Weberci soruyu sormuşlardır: Doğu neden fakirlik içinde kalmışken sadece Batı modern kapitalizme geçebilmiştir? Bu soru, Batı'nın yükselişi ve Doğu'nun hareketsizliği konusunda bir kaçınılmazlık yaratmış ve Oryantalist bir hikâye anlatmayı zorunlu kılmıştır. Sorunun alternatif cevaplar açısından kısırlığı, Doğu-Batı ayrımını Oryantalist bir yaklaşımla ele almak, Batılı araştırmacıları kaçınılmaz bir yanıtla ulaştırmıştır: Sadece Batı, beceri ve ilerici özelliklere sahip olduğu düşünülen Doğu'dan farklı olarak başarıya ulaşabilmiştir. Bu durumda Hobson'un ifadesiyle gerileyen ve despot Doğu'nun kaderi durağanlık ve köleliğe doğru giderken, zeki, ilerlemeci ve özgür Batı nasıl kapitalist moderniteye doğru ilerlemiştir sorusu böylece asıl nedensel kategoriler, tarihsel sorgulamadan önce zaten belirlenmiş halde sorulmuştur (Hobson, 2015, s. 32).

Samir Amin'in ifadeleri de yukarıda belirtilen Avrupamerkezci paradigmanın ırkçı ve manipülatif özelliklerini yansıtmaları açısından aydınlatıcı niteliktedir. Amin, bu

kurgusal paradigmanın, öne sürdükleri iddiaları desteklemek için karşıt terim çiftlerinin bulunmasını öncelediğini belirtir. Amin, Hint-Avrupa halkları ve dilleri ile Sami halkları ve dilleri (Yahudiler ve Araplar) arasındaki karşıtlık, bilimsellik iddiasıyla temellendirilen ve tartışmasız kabul edilen bir dogmadan başka bir şey olmayan Avrupamerkezcilik hezeyanının en güzel örneklerinden biri olduğunu iddia eder. Bir diğer ifadeyle Avrupamerkezcilik, Avrupa'nın üstünlüğünü vurgulayan bir bakış açısıyla farklı halkları ve dilleri hiyerarşik olarak değerlendiren ve manipüle eden bir zihniyetin ürünüdür der. Bu zihniyet, doğuştan özgür, açık fikirli ve mantıklı dilleri bir tarafa koyarken, köle ruhlu ve kesinlikten yoksun dilleri diğer tarafa yerleştirir. Bu duruma örnek olarak Renan'ın Hint-Avrupa dillerinin "mükemmelliği"ne karşılık Sami dillerinin "korkunç ve gelişmemiş" bir yapıya sahip olduğu iddiasını dile getirir ve aynı zihniyetin ürünü olduğunu ileri sürer. Amin bu paradigmaya dair yaptığı özetle Avrupamerkezciliğin, Doğu felsefeleri ile hümanist ve bilimsel felsefeler arasındaki karşıtlığı vurgulamasını da aynı ırkçı zihniyetin dinsel alana aktarılma çabası olduğunu söyler. Ona göre Hristiyanlık, İslamiyet ve diğer dinler gibi, zorunlu olarak bir mutlak araştırmasıdır ve Avrupamerkezci yaklaşım bu dinleri tarihüstü özelliklerle değerlendirmektedir. Ayrıca, Avrupamerkezcilik, farklı halkları ve dilleri çeşitli önyargılarla birleştirerek gülünç sonuçlara yol açmaktadır. Örneğin, XIX. yüzyılda Doğulu insanların "cinsel yaşama fazlaca düşkün" olduğu iddiasıyla Sami ırkından gelen insanların sözde gerilikleri açıklamalarına değinir. Günümüzde ise Doğuluların aynı kusurları, psikanalizin yardımıyla "cinsel baskı" altında olmalarıyla açıklanmaktadır. Avrupamerkezcilik, aynı mantığı sürdüren bir dizi benzer savla Avrupalılar ile Avrupalı olmayan diğer halklar (Siyahlar ve Asyalılar) arasında benzer karşıtlıklar bulma zorunluluğuyla karşı karşıyadır. Ancak bu durum, "Hint-Avrupa" temelini coğrafi çevre tarafından yaratılan, edinilmiş ve aktarılabilir özelliklerle açıklanan bir ırkçılığa dönüşmektedir. Bu şekilde, Samir Amin'in ifadeleri, Avrupamerkezci ideolojinin ırkçı ve manipülatif niteliklerini ortaya koymakta ve bu ideolojinin farklı halkları ve dilleri hiyerarşik olarak değerlendirerek Avrupa'nın üstünlüğünü vurgulayan bir bakış açısı taşıdığını göstermektedir. (Amin, 2020, s. 110-112).

Avrupamerkezcilik, baştan yanlış sorular sormakla kendini belli eder. Bu düşünceye sahip bilim insanları, Batı'nın gelişmesine neden olan unsurları araştırmakla beraber Doğu'nun gelişmesini engelleyen faktörleri de göz ardı etmektedir. Hobson, standart

soruların Batı'nın yükselişini mutlak bir gerçek olarak kabul ederken, Doğu'nun geri kalmışlığını da kaçınılmaz bir sonuç olarak kabul edilmesi durumunu Batı'nın seçilmesini ve Doğu'nun dışlanmasını beraberinde getirdiğini dolayısıyla alternatif Doğu hikâyesini gölgede bıraktığını ileri sürer. Bu nedenle, göreceli bir soru sormak, Avrupamerkezci dünya tarihinde dışlanan Doğu'nun yeniden kazanılmasını sağlayabilir der (Hobson, 2015, s. 288-291). Benzer bir ifadeyi Edward Said'de ortaya koyar. Ona göre Oryantalist faaliyetler, genellikle Doğu kökenli olmasına rağmen, Doğu'yu belirli bir mesafede tutmayı tercih eden bir faaliyettir. Dar anlamda Oryantalizm, Doğu'dan çok Batı'ya bağımlıdır ve Batı'nın çeşitli teknikleriyle şekillenir. Bu şekilde, Doğu, Batı'nın sunumuyla açık ve belirgin bir şekilde ortaya çıkar (Said, 1998, s. 39).

John M. Hobson'un Avrupamerkezcilik kavramı üzerine ortaya koyduğu ifadeler, kavramın gelişimi ve devamıyla ilgili ipuçları sunar. Yaptığı tespitlere göre son yıllarda küçük bir öğretim görevlisi grubu, Marksizm/dünya düzeni teorisi, liberalizm ve Webercilik gibi standart teorilerin tamamen Avrupamerkezci olduğudur. Bu görüşlere göre, "eski" Batı'nın doğuştan gelen üstün erdemleri veya varlıkları nedeniyle Avrupa kendiliğinden gelişmiştir. Bu teorilere göre, modern dünyanın Batı'nın doğuş ve yükseliş hikâyesi olarak anlatılabileceği varsayılmaktadır. Hobson, David Landes'in "Ulusların Zenginlikleri ve Yoksullukları" adlı kitabına ve özellikle John Roberts'in "Batı'nın Zaferi" kitabını takip eden çalışmalarına atıfla Avrupamerkezci görüşün yeniden canlandırıldığını ifade eder. Bu noktada Landes'in kitabı hakkında bilgi veren Hobson son yıllarda ortaya çıkan Avrupamerkezci karşıtı görüşlere karşı sert eleştirilerde bulunduğunu belirtir. Bu eleştirilere rağmen, Landes'in önemli bir hizmeti, Marksizm/dünya sistemleri teorisi, liberalizm ve Webercilik arasındaki eski tartışmaları Avrupamerkezci ve Avrupamerkezci karşıtı görüşler arasındaki yeni tartışmalara yönlendirmesi olduğunu dile getirir (Hobson, 2015, s. 19).

Avrupamerkezci bakış açısının tanımlanmasında şu ifadeler dikkate değerdir: Avrupamerkezci dünya tarihi kronolojisinde en önemli yıllardan biri 1492'dir. Bu dönemde dünyanın keşfi, sadece Avrupalıların gerçekleştirebileceği bir olay olarak kabul ediliyordu. Çünkü bu tarihe kadar, Max Weber'in "rasyonel acelecilik" ve "dünyaya hâkim olma etiği" olarak adlandırdığı olguyla uyumlu bir şekilde, modern gelişmeyi sağlayan ve dünyanın fethini mümkün kılan adımlar yalnızca Avrupalılar

tarafından atılmıştı. Bu durumun en belirgin göstergesi, Kolomb'un Amerika'yı "keşfetmesi" olarak ortaya çıkmıştır. Buna karşıt olarak, Doğu ise irrasyonel bir bakış açısıyla yönetiliyor ve dünyadan çekilme sağlayan uzun soluklu bir kadercilik anlayışına sahipti. Doğu'nun kaderi, ekonomik gerilik içinde hapsolup kalmak ve Avrupalıların gelip kendisini keşfetmesini beklemektir (Hobson, 2015, s. 170).

Avrupamerkezci kimlikler üzerine yapılan tespitlere baktığımızda Doğu-Batı arasında gerilen kalın hayali hatların niteliği çeşitli bunalımlara neden olmuştur. Samir Amin, "Avrupalılık" kimliği ve başkalarına atfedilen kimlikler, aynı derecede hayalidir ve bu Avrupalılık özelliklerinin öncelikle Avrupalılar tarafından araştırılması gerekmektedir tespitinde bulunur. Her ulus, bu "örnek tip"e hem yakın hem de uzak bir şekilde benzerlik gösterir. Amin, bu duruma örnek olarak, Lord Cromer gibi İngiliz yönetici ve aydın sınıfını temsil eden kişileri göstererek, İngilizlerin ve Almanların Fransızlardan, Latinlerden (bu grup Araplar ile Siyahlar arasında bir bağlantı halkası oluşturur) ve hatta yarı yarıya Asyalı kabul edilen Ruslardan daha çok Avrupalı olduklarını ve onlardan üstün olduklarını iddia ettiklerini ortaya koyar. Benzer şekilde, Hitler'in de aynı düşünceyi paylaşmış olduğunu ancak İngilizleri ve Almanları sıralamada tersine çevirdiğini belirtmiştir (Amin, 2020, s. 113). Bu tespitlere dayanarak, Avrupamerkezci kimliklerin kendine özgü bir yapısı olduğu ve Avrupalıların bu kimliklere dayalı üstünlük iddialarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, diğer ulusların kimliklerini çarpıtarak Avrupa'nın üstünlüğünü öne çıkarır niteliktedir. Ancak bu ifadeler ışığında baktığımızda Avrupamerkezciliğin kendine özgü bir hayal dünyası olmaktan ve gerçeklikten uzak bir şekilde inşa edilmiş olduğundan şüphe duymamız mümkün değildir. Dolayısıyla, Avrupamerkezci kimliklerin değerlendirilmesi ve anlaşılması için daha objektif ve gerçekçi bir yaklaşım benimsenmesi gerektiği noktasında ısrarla durulmaktadır.

2.11. Avrupamerkezciliğin Haritalar Üzerindeki Tezahürü

Avrupamerkezciliğin önemli yansımalarından bir diğeri de coğrafya ve haritalar üzerinde kurulan tahakkümdür. Avrupamerkezcilik, kendi egemenliğini her alanda dayatırken, coğrafya ve haritalar üzerinde de gözle görülür bir şekilde hâkimiyetini ve meşruiyetini sürdürmektedir. Bu dayatma Avrupamerkezciliğin hoşgörü sınırlarını zorlayan yanlışlar ve çarpıtmalar barındırdığını belirtmek gerekir. Özellikle coğrafya

noktasında John M. Hobson'un da ifade ettiği gibi Mercator'un dünya haritasıyla birlikte, Doğu'nun değersizliği ve Avrupa'nın üstünlüğüne dair genel algımız güçlendirilmiş ve meşrulaştırılmıştır. Hobson bu çarpık haritanın, dünya atlaslarından okul duvarlarına, havayolu bilet acentelerinden toplantı odalarına kadar her yerde yaygın olarak kullanıldığını ifade ederek bu haritada gerçeklikten uzak bir şekilde, güney yarımkürenin kıta büyüklüğü kuzey yarımkürenin iki katı gibi gösterildiğini söyler. Kuzey'in büyük bir alanı kapladığı bu haritada, güney yarımküre sadece üçte birlik bir bölge olarak temsil edilmektedir. Bu nedenle, İskandinavya ile Hindistan gibi farklı boyutlara sahip olan bölgeler, haritada eşit bir yer kaplamaktadır. Ek olarak Mercator haritasında Grönland, Çin'den neredeyse iki kat daha büyük görüldüğünü söyleyen Hobson, gerçekte Çin'in Grönland'ın dört katı kadar büyük olduğunu belirtir. Hobson'un aktardığına göre bu ırkçı öncülleri düzeltmek amacıyla Arno Peters'in 1974 yılında Peters projeksiyonunu geliştirdiği bilgisini verir. Bu projeksiyona göre ülkeleri dünya üzerindeki gerçek büyüklükleri merkeze alınarak göstermeyi hedeflemiştir. Bu şekilde güney yarımküre, daha geniş bir alana sahipken Avrupa belirli bir ölçüde küçültülmüştür. Nihai olarak Hobson, günümüzde tam anlamıyla mükemmel bir dünya haritası olmasa da Peters'in projeksiyonunda Mercator haritasında gözlenen Avrupamerkezci çarpıtmaların olmadığı söylenebilir, demektedir. (Hobson, 2015, s. 20).

2.12. Avrupamerkezci Yaklaşımların Eğitime Yansıması

Avrupamerkezciğin Türk tarihyazımına ve eğitim araçlarına nasıl dâhil edildiğini ve günümüzde ne şekilde varlık kazandığına dair Ahmet Şimşek'in aktardığı bilgiler oldukça çarpıcıdır. Ahmet Şimşek, *“Türkiye’de Tarih Ders Kitaplarında Avrupamerkezcilik”* isimli makalesinde lise tarih kitaplarında yer alan Avrupamerkezci bulguları ortaya koymaktadır. Genel Avrupamerkezci anlayışların tamamına yakınının içermesi bakımından ders kitapları oldukça önemlidir. Örnek olarak günümüzde hâlâ varlığını sürdüren söz konusu paradigmanın eğitimdeki yansımalarından biri lise tarih 9 kitabında şu şekilde verilmiştir:

“Kitapta, ‘Feodalite, bütün Orta Çağ boyunca devam etti. XV. yüzyılda barutun ateşli silahlarda kullanılmasıyla sona ermeye başladı. Feodalitenin yıkılması mutlak krallıkların güçlenmesini sağladı.’ (s. 80)

denmiştir. Burada, sadece Avrupa’da olan bir gelişme, sanki tüm dünyada yaşanmış gibi verilmiştir. Avrupamerkezci yaklaşımların “bir el çabukluğu” da sadece Avrupa’da olmuş bir olguyu sanki tüm dünyanın durumu ya da sorunu gibi paylaşmalarıdır.” (Şimşek, 2013).

İlgili makalede lise tarih 10 kitabındaki bulgulardan biri şöyledir:

“‘Coğrafi keşifler’ kavramı bir ana bir alt başlık olmak üzere 58-59. sayfalarda ‘keşif’ vurgusu defalarca geçmiştir. ‘Ayrıca Avrupalıların dünyayı öğrenmek ve Hristiyanlığı yaymak istemeleri coğrafi keşiflerin diğer nedenlerini oluşturdu.’ (s. 59) denmiştir. Aynı sayfada verilen ilgili haritada İngiliz, Portekiz İspanyol ve Fransızların dünya üzerindeki ‘keşfettikleri’ yerler farklı renkler ile belirlenmiştir. John Cabot, Kristof Colomb, Vasga da Gama, Magellan, Bartolamau Diaz, Cartier, Marco Polo, Amerigo Vespuçi ‘büyük keşifçiler’ olarak resimleriyle birlikte yer almışlardır (s. 59). Bu durum, genel olarak ‘coğrafi keşif’ olarak adlandırılan kolonyalizmin başlangıcının bilinçsizce meşrulaştırılması çabası olarak okunabilir.” (Şimşek, 2013).

Lise tarih 11 kitabından bulgulara örnek olarak şu bilgiler verilebilir:

“Bir diğer konu Osmanlı maliyesinin gerilemesiyle ilgilidir. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı gelirlerinin azalması üzerine Moltke’den yapılan bir alıntı, değerlendirmede şöyle denmiştir: ‘Paranın ayarının bozulması artık son haddine gelmiştir. Burada toprağa pek az sermaye yatırılmaktadır ve servet çok defa şu ya da bu fertte toplanan paradan ibarettir. Avrupa’daki gibi üretimden doğmamıştır.’ (s. 156) Bu alıntı-değerlendirme pek çok açıdan sorunludur. Bunlardan ilki, konu bağlamı 16. ve 17. yüzyıl iken Moltke gibi 19. yüzyıl insanının gözlemlerini sunmak her şeyden önce anakroniktir. Diğer bir hata ise bunun sonucunda doğan anlama ilişkindir. Osmanlı’nın 16. ve 17. yüzyıldaki gerileme nedeninin Moltke’in dediği gibi ‘gelirin Avrupa’dakinin tersine üretimden sağlanmaması’ olduğunu söylemesi, tam bir Avrupamerkezci bakışı göstermektedir. Zira 16. ve 17. yüzyılda Avrupa zenginliğini üretime değil, sömürgeleri yoluyla elde ettiği servetlere borçludur. Sanki bu

sömürgelerden elde edilen servet, üretime tahvil edilerek Avrupa'nın ekonomik üstünlüğü farkında olmadan temize çekilmiş gibidir. 19. yüzyılın bir modernleşme devri olmasına karşın bu modernleşmenin ve hatta sanayileşmenin tüm Avrupa toplumlarınca topyekûn, hızlıca, homojen ve yüzyılın tamamını içerecek biçimde olmadığı, bugün artık kabul edilmektedir. Çünkü Sanayi İnkılabı, başlangıçta İngiltere ve Belçika dışında bir ülkeyi etkilememiştir. ABD'de olduğu gibi Avrupa'da da ekonomi, sanayinin hâkimiyetine 1880'li yıllardan önce girmemiştir. Sanayi İnkılabı'nı bu yüzyıla yaymak ve bu süreçte gerçekleşmiş siyasi çatışmaları ve devrimleri sanayi toplumunun çelişkilerinin ürünü olarak yorumlamak yanlış olacaktır. Zira 19. yüzyılın Avrupa'sı hâlâ bütünüyle kırsaldır." (Şimşek, 2013).

Son olarak lise tarih 12 "Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi" kitabından şu örneğe işaret edilebilir:

"Tarih 12 ders kitabı, 20. yüzyıla odaklı bir içerik çerçevesine sahiptir. Bu sebepten tüm dünyayı etkilemiş olan I. ve II. Dünya Savaşları'nın ortaya çıkışı, gelişimleri ve sonucunda yaşananları konu ettiği için kaçınılmaz olarak dünyayı etkileyen merkezî coğrafya Avrupa'yı ön planda almıştır. Ancak, buna rağmen Avrupamerkezci yaklaşımları barındıran bilgi ve ifadelere burada da rastlanmıştır. Bunlardan ilki, 'Manda Rejimi'nin işlendiği sayfalarda 'ilk elden kanıtların önemine binaen konuya ilişkin sunulan' Versay Antlaşması'ndan alıntı değerlendirmedir: 'Önceden kendilerini yöneten devletlerin hâkimiyetinden kurtulan ve kendi kendini yönetmeye yeterli olmayan halklar tarafından kalınan (yaşanılan) topraklar. Bu halkların iyiliği ve gelişmesi kutsal bir medeniyet görevi oluşturuyor. (...) Bu halkların vesayetinin, bu sorumluluğu daha iyi yerine getirebilecek gelişmiş milletlere verilmesine karar verildi.' (s. 14) denmiştir. Buradaki tehlike, kitapta sonrasında bundaki yanlışları fark ettirecek yeterli sorgulamayı içerecek bir içerik planlanması olmadığı için, öğrencinin zihninde Manda Rejimi aslında 'iyi bir şeymiş' izlenimini yaratılabilmesidir." (Şimşek, 2013).

3. TÜRK TARİHYAZIMINDA NİYAZİ BERKES

3.1. Niyazi Berkes'in Hayatı

Niyazi Berkes, 21 Eylül 1908 tarihinde Kıbrıs'ın Lefkoşe şehrinde doğdu. Babası Hüseyin Hüsnü Bey, Lefkoşe'deki devlet hastanesinde çalışırken, büyük kardeşi Mustafa Zahit eczacılıkla uğraşıyordu. Annesi Dervişe Hanım ise Kadı Ömer Vamık Efendi'nin kızı olup, Kıbrıs'ın zengin yerli ailelerinden birine mensuptu. Dervişe Hanım, geçim maksadıyla aile gelirini artırmak için ailesinden miras kalan taşınmazları Rumlara kiralayarak destek sağlamıştır.

İlkokul ve lise eğitimini memleketi Kıbrıs'ta tamamlayan Berkes ve ailesi Kıbrıs'ın kaderini belirleyecek olan Lozan Barış Görüşmelerinin sonuçları neticesinde Türkiye'ye göçmek zorunda kalmıştır. Ankara Hükümeti'nin 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın 21. maddesi uyarınca Kıbrıs'ın İngiltere'ye ilhakını tanınması hadisesi Niyazi Berkes ile ikiz kardeşi Enver'in lise eğitimlerini Türkiye'de sürdürememesine neden olmuştur (Ak, 2014, s. 28).

Berkes ailesi 1923 senesinin Ağustos'unda İstanbul'a taşınmış, ikiz kardeşler İstanbul Sultanisi'ne kaydolmuştur. Niyazi Berkes, 1927'de İstanbul Lisesi'nden mezun olmuş ve aynı yıl, o dönemde Türkiye'nin tek üniversitesi olan İstanbul Darülfünununun Hukuk Fakültesi'ne kayıt yaptırmıştır. Berkes 1928 yılında, bu bölümde vakit kaybetmeden Türk toplumunun genel meseleleri ve problemleri hakkında daha iyi mesai yapabileceği Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne geçmiştir. Berkes bu bölümde de beklentilerini karşılayacak bir eğitim ile karşılaşmaz. Felsefe lisans eğitimi sırasında aldığı ilave tarih dersleriyle, Darülfünundan 1932 yılında mezun olur (Ak, 2014, s. 29).

Mezuniyetinin ardından, Niyazi Berkes, 1933-1935 yılları arasında Ankara Halkevi'nde kütüphane sorumlusu olarak görev almıştır. Daha sonra Ankara Maarif Koleji'nde müdürlük görevini üstlenmiş ve ardından İstanbul Üniversitesi'nde sosyoloji asistanı olarak çalışmıştır. Bu süreçte, askerlik vazifesini tamamlamıştır.

1935 yılında, devlet tarafından ABD'nin Chicago Üniversitesi'nde sosyoloji doktora eğitimi almak üzere gönderilen Berkes, II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte

doktora tezi yazım aşamasında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından acilen Türkiye'ye geri çağırılmıştır.⁶ Bu beklenmedik geri çağırılmanın arkasında yer alan politik nedenleri “Unutulan Yıllar” adlı eserinde detaylıca ortaya koyar.

Bu süreçte dönemin Millî Eğitim Bakanlığı öğrenci müfettişi olan Reşat Şemsettin Sirer, o söz konusu yıllarda yurtdışında eğitim görmüş veya devam eden akademisyenlerden, özellikle Pertev Naili Boratav, Behice Boran, Muzaffer Şerif Başoğlu ve Niyazi Berkes gibi isimlerden gelen raporları incelemeye tabi tutmuştur. İsmi geçen akademisyenleri resmi bir şekilde takip etmiş ve gözetim altına almıştır. Yakın takip süreci, aynı yerlerde eğitim gören bazı ırkçı-Turancı öğrencilerin etkisi altında gerçekleşmiştir. Yakın takipte olan Niyazi Berkes, doktorasını tamamlayamadan Türkiye'ye dönmek zorunda kalmış, o dönemdeki eşi ve aynı üniversitenin antropoloji bölümünde doktora eğitimine devam eden Mediha Esnel ile birlikte 1939 yılında ülkeye geri dönmüştür. 1939 senesinin Eylül ayında, bünyesinde doçentlik unvanına da yükseleceği Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde asistan olarak göreve başlamıştır (Ak, 2014, s. 30).

3.2. Niyazi Berkes'in Akademik Kariyeri

Niyazi Berkes'in üniversite eğitimi ile akademik kariyeri birbirine paralellik gösterir. Bölüm değiştirmesine neden olan gerekçeler ve yürüttüğü faaliyetler açısından bakıldığında bilimsel anlamda çabaları kesintiye uğramaz ve düşünce dünyasını geliştirmeye devam eder. Ancak hem maruz kaldığı düşünceler hem de bölüm hocaları ona yetersiz ve sığ gelir. Bu durum onun kariyerinde hiçbir zaman peşini bırakmaz. Daima ideal olanın eksikliğinden şikâyet ettiği görülür. Bu açıdan 1933 yılında gerçekleştirilen Üniversite Reformu, Niyazi Berkes için yeni bir başlangıçtır. Bu reformun ardından Berkes, Ankara'dan İstanbul'a gelerek, İstanbul Üniversitesi'nde

⁶ Berkes, “Unutulan Yıllar” eserinde dönemin politik süreçlerini kendi süzgecinden uzun uzadıya anlatır. Üzerindeki baskıların neden olduğu sıkıntıları dönemin siyaseti üzerinden detaylandırır. Türkiye'ye çağırılmasında bakanlığın doğrudan etkisi olmadığını, belli başlı kişilerin bu işi organize ettiğini söyler. Berkes, yurda dönüşünden sonra yaşadığı süreç hakkında şu ifadeleri dile getirir: “İstanbul'da ilk işim üniversiteye uğramak oldu. Orada benim inatla geri çağırıldığımdan kimsenin ne haberi vardı, ne de gelmemi zaten isteyen, bekleyen. “Geri dön” emirlerinin üniversiteden değil, bakanlıktan geldiğini biliyordum ama bu isteğin üniversiteden kaynaklandığını sanacak kadar dünyadan habersiz bir safdildim. Ama bakanlık niçin benim mutlaka geri gelmemde direniyordu? Bu safdillikle onu dahi, anlayamazdım. Anlayabilmem için hayli zamanın geçmesi gerekti.” (Berkes, 1985, s. 143).

Felsefe Bölümü'nde asistan olarak göreve başlar. Ancak, asistanlık süreci boyunca felsefeci veya mantıkçı olmak istemediğini fark eder ve asıl ilgisinin toplumsal ve tarihsel düşünce alanında olduğunu keşfederek yeni bir yol izlemeye karar verir. Felsefe Bölümü'ndeki asistanlık görevi bu nedenle kısa sürer ve daha sonra Maarif Cemiyeti'nde okul müdürlüğü yaparken tanıştığı Beryl Parker'ın yardımıyla Chicago Üniversitesi'nde burslu olarak eğitim alma fırsatını elde eder ve 1935 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne gider. Yurt dışına gidiş amacını, "toplumsal sorunları anlamanın bilimsel yöntemlerini öğrenmek (Berkes, 1985, s. 92-93)" şeklinde değerlendirir. Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, o dönemde ABD'deki en etkili merkezlerden biri olma özelliğine sahipti ve özellikle 1929 Ekonomik Bunalımı ile artan çeşitli suçları, boşanmaları, akıl sağlığı sorunlarını inceleyen en önemli merkezlerden biri konumundaydı (Dinçer, 2021, s. 364).

Berkes daha sonraki süreçte Türkiye'ye döndüğünde, çeşitli düşünce akımlarının mücadelesiyle yoğrulmuş bir atmosferle karşılaşır. Berkes, Kemalist ideolojiyi, o dönemin karmaşık gerçekleriyle uyumlu bir şekilde yeniden inşa etme çabalarına oldukça etkili katkı sağlar. Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde 1940'lı yıllarda eşi Mediha Berkes, Behice Boran ve Pertev Naili Boratav gibi önemli akademisyenlerle iş birliği yapar, ırkçı çizgide yer alan grupların saldırılarına ve komünistlik suçlamalarına maruz kalarak zor dönemler geçirir. Aynı dönemde düşüncelerini özgürce dile getirdiği “Yurt ve Dünya” ile “Adımlar” dergileri 1944'te kapatılır ve bir dizi soruşturma ile yüzleşmek zorunda kalır (Altun, 2004, s. 452).

Berkes ve arkadaşları, Danıştay kararı sonucunda görevlerine geri dönmüş olsalar da hemen ardından çıkan öğrenci olayları nedeniyle bir süreliğine tekrar ara vermek zorunda kalırlar. 1948'de görevi kötüye kullanma suçlamalarıyla açılan davalarla uğraşmak zorunda kalan Berkes'in, davanın 1950'de beraat etmesine rağmen, üniversite ile ilişkisi kopar. Üniversitedeki görevinden uzaklaştırılan Berkes, 1952'de Kanada'ya giderek McGill Üniversitesi'nde Lisansüstü Araştırmalar Enstitüsü'nde ders vermeye başlar. Bu süreçte, İslami Araştırmalar Enstitüsü'nde Türkiye'deki devlet-toplum ilişkileri, çağdaşlaşma, Batılılaşma ve din-devlet ilişkileri konularına odaklanır. Akademik kariyeri boyunca Türkçe yazmaktan vazgeçmemesi ve özellikle Kanada dönemindeki yazın faaliyetlerinin sanki Türkiye'de imiş gibi sürdürmesi oldukça dikkat çekicidir (Özkan, 2008, s. 21-22).

1960 darbesi sonrasında, Berkes Kemalizm'i dönemin koşullarına uygun şekilde gözden geçirmeye çalışan sol eğilimli entelektüellerle yakın ilişkiler içinde girer. Bu dönemde, solcu Kemalist akımın önde gelen dergisi olan “Yön”de yazıları yayımlanır ve mevcut fikri tartışmalara aktif bir şekilde katılarak çeşitlilik kazandırır (Altun, 2004, s. 462).

Bu süreçte “Yön” dergisindeki yazıları, Niyazi Berkes'in Kemalist düşünceden ve politikalardan sapmalara yönelik eleştirilerini içerir. Fahrettin Altun'un belirttiğine göre, Berkes, Türkiye'de Atatürk'ün başlattığı reformlar ve toplumsal projenin, Milli Şef dönemi sonrasında bozularak uygulanamaz hale geldiğini düşünmüştür. Berkes'e göre, DTCF'ten tasfiyesinin nedenlerinden biri de bu bozulmadır. Berkes, bu olumsuz değişikliklerin Demokrat Parti döneminde artarak devam ettiğine inanmış ve bu konuya Unutulan Yıllar eserinde de özel bir vurgu yapar. Tasfiye edildikten sonra, Niyazi Berkes ikinci aşamasında, Mustafa Kemal'in gerçekleştirmeyi düşündüğü toplumsal projeyi anlatmaya ve yaymaya karar verir. Bu özverili süreç, Yön dergisinde şekillenir ve Berkes'in toplumsal projeye dair açıklamaları bu dergide geniş bir yer bulur (Altun, 2004).

Kemalist perspektif üzerinden modernleşme projesine olan bağlılığı ve Mustafa Kemal Cumhuriyeti'ne duyduğu sorumluluk, Niyazi Berkes'i yurtdışında çalışmalarına devam etmek zorunda kaldığı bir dönemde dahi Türkiye'nin iç ve dış siyasi gelişmelerini sıkı bir şekilde takip etmesine neden olur. Bu süreçte, Türkiye'nin mevcut durumu ve gelecekte izlemesi gereken yolu, Yön dergisinde yazılar yazarak tartışır ve ülkenin siyasi, sosyal ve kültürel gündemine aktif bir şekilde müdahil olarak geri durmaz. Bu dönem, Niyazi Berkes'in kendi görüşlerini açıklama ve Türkiye'nin geleceği hakkındaki düşüncelerini dile getirme fırsatı bulduğu bir aşama olarak görülebilir. Berkes, Kemalist ideallere olan bağlılığını korurken, aynı zamanda ülkenin yönetimindeki değişikliklere ve gelişmelere eleştirel bir bakış sunmasıyla da dikkat çeker ve aktif bir entelektüel tavır sergiler. Eleştirilerine bakıldığında görülecektir ki, ideolojik tutumuna rağmen adil olmaktan ve taraf olmasına rağmen yanlışlıklara sessiz kalmaktan uzak bir ahlaka sahiptir.

Niyazi Berkes'in düşünce tarzı, Kemalist Türk solu çevresince benimsenir ve onları derinden etkiler. Berkes, entelektüel faaliyet süresince Kemalizm'in devletçilik ve laiklik ilkelerine vurgular yaparak, halkçılık ve devrimcilik arasındaki çelişkileri

detaylı bir şekilde analiz eder. Aynı zamanda Türkiye'nin ekonomik ve sosyal tarihini de sosyolog kimliğiyle tetkik eder. İslam ile sosyalizm konularına dair önemli yazılar kaleme alır. Yaşamı boyunca memleket hasreti çekmesine neden olan 12 Mart 1971 darbesinin ardından solcu entelektüellere ve akademisyenlere yönelik yapılan soruşturmalar ve tutuklamalar onu Türkiye'ye dönüşünden vazgeçirir. 1975 yılında ise "emeritus profesör" unvanıyla emekliliğe ayrılan Berkes, İngiltere'de ikamet etmeyi tercih ederek entelektüel faaliyetlerine Türkiye'de 'Cumhuriyet' gazetesi ile 'Sesimiz' dergisinde devam eder. Niyazi Berkes, 18 Aralık 1988 tarihinde İngiltere'nin Hythe şehrinde hayatını kaybetmiştir. Berkes'in düşünce mirası, Türk solu üzerinde derinlikli etkiler bırakmış ve eserleriyle, ülkenin sosyal ve politik gelişimine belli ölçülerde önemli katkılar sunmuştur (Kumek, 2021, s. 110).

3.3. Niyazi Berkes'in Eserleri

Tarihsel aralıklar ya da olaylar üzerine yazılan eserlerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için dikkat edilmesi gereken bazı noktalar bulunmaktadır. Bunların başında, ortaya konulan eserin yanı sıra yazarın karakterinin de göz önünde bulundurulması gelir. Zira hiçbir ürün, onu ortaya koyan kişiden bağımsız olarak değerlendirilemez. Özellikle tarih metinleri söz konusu olduğunda, bu durum kaçınılmaz bir hal alır. Bilindiği üzere, tarih metinleri kaleme alınırken tarihçinin çeşitli dayanakları olmak zorunluluğu vardır. Bu dayanaklar, bize gerçekliği sunması beklenen somut unsurlardır. Tarihçinin hangi unsurları ve ne ölçüde kullandığını tespit etmek, kısacası metni tenkit etmek, gerçekliği elde etmek açısından olmazsa olmaz bir durumdur.

Bir tarih metni sadece olayların nesnel bir kaydı değil, aynı zamanda yazarının kişisel bakış açısı, deneyimleri ve toplumsal bağlamıyla şekillenen bir üründür. Bir yazarın kişiliği, eğitimi, zihin dünyası ve deneyimleri, yazdığı metnin içeriğini, vurgularını ve yorumlarını etkiler. Örneğin, bir tarihçinin milliyetçi bir bakış açısına sahip olması, yazdığı metinde milli kahramanları öne çıkarmasına ve ulusal tarihi olayları kısıtlı bir çerçevede yorumlamasına neden olabilir. Benzer şekilde, bir tarihçinin felsefi ya da ideolojik tutumları, yazdığı metinde o dünya görüşünün deneyimlerini vurgulamasına yol açabilir. Ayrıca, bir tarih metninin hazırlanma sürecinde ortaya çıkan değişkenler de önemlidir. Mesela, bir tarihçinin erişebildiği kaynaklar, olayların yorumlanmasında

ve anlatılmasında belirleyici bir rol oynar. Bunun yanında tarih metninin yazıldığı dönemin toplumsal, siyasi ve kültürel ortamı da yazara ve dolayısıyla metne yansıyan etkilerdendir. Sonuç olarak, bir tarih metnini anlamak için yazarının kişisel özelliklerini, deneyimlerini, toplumsal bağlamını ve metnin hazırlanışı sürecindeki etkilerini dikkate almak önemlidir. Bu faktörler, metnin nesnelliği ve objektifliği üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Ertaş, 2021, s. 11). Bu yaklaşım ışığında değerlendirmemiz gerekirse, Niyazi Berkes'e Türk düşünce tarihinin birçok alanında eser veren bir düşünür olarak yaklaşmamız ve eserlerini bu çerçevede ele almamız gerekir.

Dikkat çekildiği üzere Berkes'in Avrupamerkezci yönü, özellikle Batı'nın demokrasi ve laiklik gibi kavramlarını, Türkiye'nin modernleşme sürecinde önemli referanslar olarak görmesinden kaynaklanır. Avrupamerkezci yaklaşımı, Türkiye'nin Batı standartlarına daha fazla yaklaşması gerektiği ve demokrasi, insan hakları, laiklik gibi değerleri benimsemesi gerektiği düşüncesiyle şekillenir. Berkes'e göre, Türkiye'nin modernleşme süreci bu Batı standartlarını benimsemesiyle mümkündür.

Ancak, Berkes'in eser ve görüşleri Avrupamerkezci paradigma açısından tetkike muhtaçtır. Tetkik ve tenkit süreci, Batı'nın değerlerinin doğrudan Türkiye'ye uygulanmasının kültürel, tarihsel ve siyasi gerçeklikler açısından değerlendirilmelidir.

Niyazi Berkes'in eserleri genel anlamda akademik ve entelektüel yönelimler açısından oldukça geniş bir yelpaze sunar. Çalışmalarının ana omurgasını Türk toplumunun çeşitli meseleleri oluşturur ve söz konusu meseleleri daha anlaşılır kılmak amacıyla karşılaştırmalı yöntem izleyerek derinlemesine analizlere yer verir. Bu özelliği nedeniyle “Türkiye’de Çağdaşlaşma” gibi bazı eserleri temel kaynak niteliği kazanmıştır. Özellikle Batılılaşma, çağdaşlaşma ve toplumbilim noktasında ürettiği düşünceler dikkate değer niteliktedir. Onun düşünce sistemi çerçevesinde bilhassa spesifik konuları ele aldığı eserlerinde, Kemalist düşüncenin ilkelerine bağlı kaldığı görülür. Çalışmalarında bilimsel yöntem olarak Batı biliminin metodolojisini benimsemesi ve bu nedenle çeşitli yerlerde Avrupamerkezci paradigmanın izlerini taşıması ise çeşitli eleştirilere konu olmuştur. Tez çalışması bakımından Avrupamerkezci bulguların tespit edilmesi için ağırlık “Türkiye’de Çağdaşlaşma” isimli eserine verildi. Bunun nedeni, Berkes’in hem en popüler eseri olması hem de çalışmanın birinci bölümünde aktarılan Avrupamerkezci yaklaşımlara en uygun

örnekleri içermesi gösterilebilir. Berkes'in, bu çalışmada başvuru kaynağı olarak da ilgili hususta ana fikri destekleyecek örnekler taşımaktadır. Özellikle "Asya Mektupları" ve "Unutulan Yıllar" bu hususta bulguların yoğun olduğu eserlere örnek verilebilir. Öte yandan "Atatürk ve Devrimler", "Felsefe ve Toplumbilim Yazıları", "Teokrazi ve Laiklik" eserlerinden de benzer bulgular tespit edilerek, çalışmaya dahil edildi. Ancak tespit edilen birçok bulgu, Türk düşünce dünyasında çok sık rastlanan, artık genelleşmiş durumlar olduğundan, her birine dikkat çekilmesinin, konunun klişe unsurlar barındırmasını engellemek adına dâhil edilmedi. Kullanılan bulgular yalnızca çalışmanın birinci bölümüne uygunluğu noktasında gerekli görülenlerden müteşekkildir. Aşağıda yer alan eserlerin tamamı çalışmaya dahil edilmediğinden fakat önemleri açısından bilinme gerekliliği görüldüğünden hakkında genel bilgiler vermekle yetinildi. Eserlerinin genel özelliklerine de bakılarak Berkes'in çok yönlü bir akademisyen ve üretken bir düşünür olduğu sarahaten görülecektir.

Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma: Niyazi Berkes, 1940'lı yıllarda Ankara köyleri üzerine sosyolojik araştırmalara başlamış ve dönemin siyasi atmosferinin etkisiyle toplumsal tarih konularına yönelmiştir (Kumek, 2021, s. 112). Bu dönemdeki çalışmaları, toplumsal değişim süreçlerini incelemeye odaklanan bir yaklaşım geliştirmesine sebep olmuştur. İlk çalışmasının ardından, Ankara köyleri üzerine ikinci bir kitap üzerinde çalışmış, ancak üniversiteden uzaklaştırılması nedeniyle bu kitabı tamamlayamamıştır. Yine de bu kitap köy sosyolojisi literatürüne dair önemli bir açılım getirmiştir.

Bu eser ile köy toplumunun mekânsal oluşumunu, demografik yapısını, ekonomik işleyişini, iktisadi faaliyetlerin teşkilatlandırılmasını, teknolojik gücünün yanı sıra sosyal birlikteliğin organizasyonu ve bu organizasyondaki temel ilkeleri bütünlüklü bir anlatıya dönüştürmüştür (Berkes, 1942, s. 172).

Berkes, köy yaşamını inceleyerek toplumsal değişim süreçlerini temel ilkelerle açıklamaya çalışmış, bu da sosyoloji alanında yeni kuramların gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu çalışma vesilesiyle dönemin siyasi ve politik söylemlerinin köylere yansımadığını görmesi Berkes'i büyük hayal kırıklığına uğratmıştır. Köylerde yapmış olduğu gözlem ve araştırmalar onu politik olarak daha sert bir tutuma yönlendirmiştir.

Bu eser hem alana dair hem de bizzat Berkes'in kişisel yaşamına olan katkısı açısından oldukça önemlidir. Unutulan Yıllar eserinde, bu çalışmanın ortaya çıkışı ve nihayete erişini geniş bir şekilde anlatmaktadır. Aynı zamanda Niyazi Berkes'in oğlu Fikret Berkes'te bu eserin özgünlüğüne ve sosyolojik açıdan önemine özellikle dikkat çekmiş ve diğer eserleri arasında ayrı bir değer biçmiştir (Özkan, 2008, s. 4).

Propaganda Nedir?: Niyazi Berkes, bu çalışmasında (Berkes, 1942), 1940'ların savaş dönemi atmosferinde yaygın olarak tartışılan propaganda konusuna odaklanır. Berkes, propaganda kavramını detaylı bir şekilde ele alır ve bu dönemde propaganda tekniklerinin nasıl kullanıldığını analiz eder. Aynı zamanda, propaganda yöntemlerinin etkilerini değerlendirerek toplumsal ve politik bağlamda gösterdiği etkileri irdeler. Berkes, bu eseriyle savaş döneminin toplumsal dinamiklerini ve ideolojik atmosferini anlamak adına propaganda üzerinden önemli bir bakış açısı sunar.

Siyasî Partiler: Niyazi Berkes bu çalışmasında (Berkes, 1946), Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonrasında çok partili siyasi hayata geçtiği dönemde literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlayan önemli bir çalışmadır. Kitap, Türkiye'deki siyasi partilerin tarihini, yapılarını ve rollerini detaylı bir şekilde analiz eder. Berkes, dönemin siyasi atmosferini ve Türkiye'nin siyasi evrimini anlamak için siyasi partilerin önemine vurgu yapar. Bu çalışma, Türk siyasi tarihine yönelik kapsamlı bir bakış sunarak dönemin siyasi dinamiklerini aydınlatmayı amaçlar.

Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp: Niyazi Berkes bu çalışmasında, Türk sosyoloji düşünce geleneğinde önemli bir yeri olan Ziya Gökalp'in makalelerini derlemiştir. Berkes bu eser ile Gökalp'in Türk milliyetçiliği ve Batı medeniyeti üzerine görüşlerini duyurmayı amaçlar. Çalışma, Gökalp'in düşüncelerini geniş bir perspektiften Türk modernleşmesi ve milliyetçiliği konularında ortaya koyduğu fikriyatı Batılı okuyucusuyla tanıştırır. Genel kabule göre de bu eser, Ziya Gökalp'in fikirlerini Batı dünyasına tanıtmak adına bir köprü işlevi görmüştür (Kumek, 2021, s. 113).

The Development of Secularism in Turkey&Türkiye'de Çağdaşlaşma: Niyazi Berkes'in 1964 senesinde "The Development Of Secularism in Turkey" ismiyle İngilizce olarak yayınlanan doktora çalışması, 1973 senesinde Türkiye'de

Çağdaşlaşma ismiyle Türkçe olarak yayımlanır. Berkes bu eserinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ulus-devlet yapısına geçişte yaşanan dönüşümü ele alır. Türkiye’de Çağdaşlaşma’nın merkez noktası Türkiye’deki dönüşümlerin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki izlerini sürerek Türk modernleşmesinin çerçevesini tanımlamaktır. Eserde toplumun siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkilerindeki değişiklikleri, çarpıklıkları ve bu değişikliklerin ortaya çıkardığı çatışmalar detaylı bir şekilde görülür. Niyazi Berkes, diğer taraftan imparatorluktan ulus-devlet modeline geçişteki dil, kültür ve düşünce alanları üzerindeki yoğun etkilerine de odaklanır. Berkes, eserinde yaşanan dönüşüm sürecinin “kutsallaşmış geleneğin boyunduruğundan kurtulma” olduğunu, bununda kaçınılmaz bir sonuç olduğuna işaret eder (Berkes, 2016, s. 19). Bu bakımdan modernleşme meselesine sunduğu katkı nedeniyle “Türkiye’de Çağdaşlaşma” önemli bir yere sahiptir.

İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?&Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler&İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm: Niyazi Berkes’in bu eserleri 1960’lı yılların politik düzleminde ortaya çıkan meselelere dair Yön dergisindeki makalelerden müteşekkildir. Berkes bu çalışmalarında genel itibariyle hem o dönemde yaşanan siyasi ve toplumsal tartışmalara katılmış hem de Türkiye’nin kalkınmasına yönelik çözümlerin izini sürmüştür. İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm (Berkes, 1975) eserini diğer ikisinden ayıran temel özellik ise Arap ülkelerinde yaşananlar üzerinden kavramsal çözümlemeler içermesidir. Her ne kadar üç eserde dergi yazılarından oluşsa da bir bütünlük söz konusudur. İlerleyen süreçte Berkes, yazıların bütünlüğü nedeniyle *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?* ile *Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* isimli eserleri *Türk Düşününde Batı Sorunu* ismiyle tek kitap haline getirir (Berkes, 1975).

100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi: Bu eser iki cilt olarak yayımlanmış, 1960’larda ifade ettiği görüşlerini daha sistematik bir şekilde yeniden ele alır. Berkes, Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi, iktisadi ve toplumsal yapısını derinlikli şekilde inceleyerek modern dünyaya uyum sağlayamaması problemi üzerinden modern Türkiye’nin açmazlarına dair çözümler üretmeye çalışmıştır (Berkes, 1969).

Asya Mektupları: Bu eserinde Berkes, kardeşi Enver Berkes’e yazmış olduğu mektupları bir araya getirir. Bu mektupların içeriğini, 1958-59 yıllarında gerçekleştirdiği Güneydoğu Asya ülkeleri ve Japonya seyahati sırasındaki gözlemleri

oluşturur. Eserde bahsi geçen bölgeye dair gözlemlerini politik bir gözle de incelemeye tâbi tutar. Samimi bir dille kaleme aldığı mektupları gezip görmüş olduğu ülkelerin modernleşme süreçleri açısından da önemli bilgiler içerir.

Atatürk ve Devrimler & Teokrasi ve Laiklik & Felsefe ve Toplumbilim Yazıları: Atatürk ve Devrimler (Berkes, 1982), Teokrasi ve Laiklik (Berkes, 1984) ve Felsefe ve Toplumbilim Yazıları (Berkes, 1984) isimli eserleri ilgili konulardaki Berkes'in akademik süreçte sunduğu tebliğleri, yazıları ve makaleleri içerir. Berkes'in zihin yapısını açık seçik ortaya koyan eserler olması bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca bu eserler ile Berkes'in çok yönlü düşünce yapısının gücünü görmekte mümkündür.

Unutulan Yıllar: Bu eser, Berkes'in otobiyografik eseri olarak oldukça önemli bir konuma sahiptir. 1940-1950 yılları arasında yaşanan politik hadiselerle dair kişisel görüşlerini detaylı bir şekilde yansıtır. Söz konusu dönemde yaşadığı problemleri de ele aldığı bu eserin dönemin politik işleyişine dair sunduğu yakın perspektif birçok karanlık noktaya ışık tutmaktadır. Bir başka açıdan ise Berkes'in samimi itirafları, yaşadığı duygusal değişimler ve bugünden geçmişe bakışındaki berraklığın izleri görülür. Unutulan Yıllar eseri ile Berkes'in çocukluğundan söz konusu tarihe kadar geçirdiği dönüşümler açık bir şekilde takip edilebilir.

3.4. Niyazi Berkes'in Düşünce Yapısının Genel Özellikleri

Niyazi Berkes, sosyal bilimlerde yürüttüğü kapsamlı çalışmaları ile Türk düşünce tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Berkes'in düşünce yapısının genel özelliklerine baktığımız zaman tarihsel meselelerde keskin yorumlarda bulunmasıyla öne çıkar. Ortaya koyduğu düşünceler Mustafa Kemal Atatürk'ün benimsemiş olduğu felsefi zemin ile paralellik gösterir. Bu çerçevede, Türk toplumunun geleneksel bağlarından kurtarılıp modern dünyanın ulaştığı seviyeye yükselmesi için tarihsel tetkiklerde bulunmuş ve problem olarak görülen hususların derinlemesine analizlerini yapmıştır. Berkes'in araştırmaları uluslararası akademik camiada da karşılık bulmuştur. Özellikle "Türkiye'de Çağdaşlaşma" adlı eseri, Türkiye'nin modernleşme çabalarını, Batı'dan alınan sosyal ve siyasi modellerin Türkiye'ye uyarlanma sürecini mercek altına aldığı en önemli eseridir. Bu eseri Berkes'in düşünce yapısının güçlü bir özeti olarak da kabul edebiliriz.

Türkiye’de Çağdaşlaşma eseri içerik bakımından modernleşmenin temel ilkelerini Osmanlı toplum yapısının dini, siyasi, kültürel ve iktisadi yapıları açısından karşılaştırılmasıdır. Eserdeki temel ifadelerin oldukça kesin yargılar içermesi ise Berkes’in yaşamıyla paralellik gösterir. Yaşamı boyunca dinin siyasetle olan ilişkisini üzerine kafa yormuş ve laiklik kavramına büyük önem vermiştir. Laiklik ilkesini, Türkiye’nin modernleşme sürecindeki önemli bir unsur olarak ele almış ve birçok meseleyi bu açıdan değerlendirmiştir. Dolayısıyla Berkes’in yaşamı ile eserleri birbirinden kopukluk arz etmez bilakis birbirini tamamlayıcı özellikler gösterir.

Türk toplumunun topyekûn değişimi hususunda çalışmalar yürüten Berkes, toplumsal değişim süreçlerini anlamak için sosyal bilimlerin birçok unsur ve yöntemini kullanmıştır. Bu açıdan onun akademik kimliğini tanımlarken sosyolog, tarihçi ya da siyaset bilimci gibi tanımlamalar yapmak Berkes gibi akademisyenler açısından kısıtlayıcı olacaktır. Onu sosyolog, tarihçi ya da siyaset bilimci gibi kalıplara sıkıştırmak, herhangi bir alanda eksik ya da fazla yönlerini öne çıkartıp tanımlamak, ortaya koyduğu eserlerin anlaşılmasının önünde engel teşkil eder. Bizim açımızdan Berkes’i sosyal bilimci kimlikle tanımlamak daha isabetli görülmüştür.

Bir sosyal bilimci açısından, Türk toplumunun değişen yapısını incelemek gibi geniş kapsamlı konuların izini sürmek, her zaman dezavantajları da beraberinde getirir. Geniş kapsamlı toplumsal çalışmalar söz konusu olduğunda, her bir alanda ayrı ayrı uzmanlık gerektiren noktalara değinmek zorundadır. Bundan dolayı araştırmacı, sosyal bilimlerin sunduğu çeşitli imkânları bütünüyle kullanamayacağından, ortaya koyduğu eserde parçadan bütüne doğru büyük yanlışlar ya da boşluklar meydana gelir. Bu açıdan Berkes’in gelenekten modernliğe geçiş aşamasındaki çatışmayı analiz etmesine odaklanırken, eserlerinin daha geniş bir çerçeveden değerlendirilmesi gerektiğini, uzmanlık isteyen meselelerde daha şüpheci olunması icap ettiğini belirtmek gerekir. Niyazi Berkes için özel olarak felsefe bilimci, sosyolog, siyaset bilimci ya da tarihçi diyerek eksik tanımlamada bulunacağımız için onu sosyal bilimci olarak kabul etmek, bir anlamda çeşitli alanların uzmanlığını gerektiren meselelerde ortaya koyduğu eserleri daha geniş bir hareket alanında eleştirisi yapma imkânını da sunacaktır.

Örnek olarak Berkes’in siyaset bilimi alanında yapmış olduğu çalışmaları gösterebiliriz. Siyasi partilerin ve mevcut siyasi anlayışlar üzerinden Türk siyasetinin

temel dinamiklerini ve siyasi partilerin rolünü açıklama çabası tek bir sosyal bilim alanının dışındadır. Benzer meselelerde disiplinler arası çalışma yapma zorunluluğu doğar. Aksi halde ortaya çıkan sonuçlar başvurulabilecek bilgi niteliği kazanamaz. Niyazi Berkes'in bu konuda, düşüncelerini eleştirel bir perspektifle sunması ve diğer sosyal bilimler aracılığıyla soruşturma yapması bu sorunu belli ölçüde ortadan kaldırmıştır diyebiliriz. Ancak her ne kadar çeşitli konularda sorgulayıcı tavrı benimsemiş olsa da özellikle hakkında yapılmış çalışmalarda dâhil olmak üzere fırça darbeleri dışında değinilmemiş, eleştirilmeyi bekleyen problemler söz konusudur.

Örnek olarak Berkes, Türk toplumunun modernleşme, siyaset, din ve kültür gibi önemli konulardaki dönüşümünü anlamaya yönelik kapsamlı yaklaşımları ortaya koymuştur. Ancak Berkes'in Türk toplum hayatına dair her dönem tartışmalara neden olan çözüm önerileri, Avrupamerkezci paradigmaya dair ciddi bir eleştiri ve çözüm önerileri sunmamıştır. Bütün bu toplumsal kavramların üzerinde yer alan ve çarpıklıkları açısından ciddiyeti tartışılmaz olan Avrupamerkezcilik problemine hakkında yapılan çalışmalarda da bütünlüklü bir eleştiri getirilmemiştir.

Niyazi Berkes hakkında yaptığı çalışmalar ile öne çıkan Gökhan AK⁷, makalesinde izah ettiği üzere Niyazi Berkes'in çok yönlü toplumbilim anlayışı ve yöntemlerini ele alan farklı görüşler söz konusudur. Çalışmasında aktardığı görüşlerden biri Doğan Özlem'e aittir (Ak, 2013, s. 200). Ona göre Berkes, yapısalcı-işlevselci bir sosyal bilim modelini benimsemiş ve bilimsel çalışmalarında rasyonel düşünceye önem vermiştir. Bu ifade üzerinden ilerlediğimizde rasyonel düşüncenin hangi konular bağlamında ve ne biçimde kullanıldığını bilemiyoruz. Berkes'in yoğunlaştığı konular özelinde rasyonel yaklaşımların zayıf kaldığı noktaların göz ardı edilmesi Berkes'in düşünce dünyasına dair yaklaşımımızı olumsuz yönde etkilemektedir. Berkes'in çalışmalarında rasyonel düşüncenin konusu kılınmamış olan Avrupamerkezcilik meselesi bu noktada çeşitli soru işaretleri doğurmaktadır.

⁷ Berkes üzerine yapılan çalışmalar arasında Gökhan Ak'ın ağırlıklı bir yeri vardır. Özellikle "*Türk Düşünce Hayatında Niyazi Berkes*" isimli doktora tezi oldukça geniş kapsamlı bir çalışma olarak dikkat çeker. Yanı sıra, "*Niyazi Berkes Yazını Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*" ile yol gösteren değerli bir çalışmaya imza atmıştır. Berkes üzerine yazmış olduğu "*Türk Düşününde Yersiz Yurtsuz Bir Yalnızlık, Niyazi Berkes*", "*Niyazi Berkes ve 1940'lı Yılların Sol Muhalif Dergisi Yurt ve Dünya Birlikteliği*" ve "*1960'larda Niyazi Berkes, Sol Kemalist Bir Düşünürün Yeniden Doğuş Temrinleri*" gibi makaleleri ile de daha mikro yaklaşımlar göstererek Niyazi Berkes'in düşünce dünyasına ışık tutmuştur.

Diğer taraftan Ak'ın aktarımına göre Doğan Özlem, Berkes'in özellikle Popper'in eleştirel rasyonalizmi çerçevesinde düşünce ürettiğini, bilim felsefesi açısından konstrüktivist ve eleştirel rasyonalist geleneğin bir parçası olduğunu ve bununla birlikte ağırlıklı biçimde Berkes'in temel olarak pozitivist bilim felsefesini benimsediğini ifade eder (Ak, 2013, s. 201). Ancak eleştirel rasyonalist tutumun işlevselliği hususunda tutarlılığı zayıflatacak durumlar söz konusudur. Berkes'in bilimsel yaklaşımlarındaki zayıf noktalar, Avrupamerkezci bulgular incelendiği zaman gösterilecektir.

Niyazi Berkes'in toplumbilim anlayışını ve yöntemlerini ele alan çeşitli görüşlerden biri de Kurtuluş Kayalı'ya aittir (Ak, 2013, s. 201). Ona göre de Berkes "eleştirel bilimsel anlayış"ı benimsemiş ve özellikle Batılı yazarların açıklamalarına karşı eleştirel yaklaşımı tercih etmiştir. Lakin burada kastedilen eleştirel bakış dar anlamda kalmakla birlikte Türk tarihyazımı açısından temel sorunlara yönelik eleştirel bir yaklaşım değildir. Vurguladığımız üzere esas eleştiri, Batı'nın icat etmiş olduğu tarih anlatısının ana omurgasına dair eleştirel yaklaşımlar olması gerektiğidir. Berkes'in özellikle Türk toplumunun özgünlüğü üzerinde odaklandığı belirtilir. Kayalı, Berkes'in yazdığı kitapların ve makalelerin toplumu bilgilendirmeye yönelik olduğunu ve aynı zamanda bilimin siyasi amaçlar doğrultusunda kullanılmasına eleştirel bir tutum sergilediğini ifade eder (Ak, 2013, s. 201). Ne yazık ki ortaya konulan yargıların bir kısmı Avrupamerkezci paradigmanın tesirlerini merkeze almamaktadır. Berkes'in söz konusu paradigmaya karşı eleştirel tutumlarını öne çıkaran ağırlıkta Ak'ın makalesi de dâhil olmak üzere incelediğimiz kaynaklarda eksik bırakılmıştır. Kayalı ayrıca, Berkes'in teorik olarak Batı kökenli yaklaşımları benimsemiş olduğunu söylese de çoğu Türk entelektüellerinin aksine Berkes'in bu tür bir duruş sergilemediğini belirtir (Ak, 2013, s. 201). Bu ifadede vurgulanan nokta Berkes'in Batılı yaklaşım biçimlerini benimsemediğini sadece metot olarak kullandığını ifade etse de Berkes'in çalışmalarındaki merkezî kavramların kullanım biçimine ve yorumlara baktığımızda hem Türk toplumunun özgünlüğü hem de Batı merkezli kavrayışlar açısından tutarsızlıklar göze çarpar. Bu açıdan Berkes'in zihnindeki Türk tipi ile mevcut Türk toplumu arasındaki uçurum büyük ölçüde tartışmaya açık hale gelir. Ancak Kurtuluş Kayalı'nın ifadesine bakarsak Berkes, oryantalist görüşlerden uzak ve bilhassa bu paradigmanın karşısında yer almaktadır. Kayalı, Berkes'in oryantalist tutumlarına dair getirilen eleştiriler için şöyle der:

"Oryantalizm konusundaki nitelemelerin açılması için bizzat kendisinin Asya Mektupları kitabında oryantalizme yönelik eleştirilerine dikkat etmek gerekmektedir. Pakistan ve Hindistan'la Türkiye arasında yaptığı karşılaştırmalarda Türkiye hakkındaki önemli nitelemeleri oryantalizme yönelik bir tepki olarak görülmelidir. Ondan öte ortadoğu İslâm toplumlarındaki sosyal ve kültürel yapıya ilişkin değerlendirmeleri de temel ve düşünsel farklılıklarını olanca açıklığıyla ortaya koyabilecek mahiyettedir. Bu sorunla bağlantılı olarak Türk toplum yapısının özgünlüğü konusundaki yaklaşımı da -ki bu sadece son dönemdeki düşüncesi değildir- bir fikir vermektedir." (Kayalı, 2014, s. 91).

Niyazi Berkes'in akademik kariyeri ve kişiliği açısından kısaca yapılacak bir değerlendirmeye göre onun çağdaş dolayısıyla seküler bir Atatürk Türkiye'si'nin oluşturulması için mücadele ettiği söylenebilir. Bu mücadele çerçevesinde kaleme aldığı eserler, özellikle 1940-50'li yılların sosyo-politik durum incelemeleri, bu dönemdeki Türkiye'nin siyasi ve toplumsal gelişmeleri anlama adına önemli bir referans haline gelmiştir. Kayalı'ya göre Niyazi Berkes'in düşüncesi Türk düşünce yaşamında iki ana başlık altında anlam kazanır. Bunlar güncel politik tercihlere etkisi ve Türk toplumunun uzun vadeli gelişimi hususundaki yorumlarıdır (Kayalı, 1994, s. 123). Öbür taraftan bu metinlerin, Türk toplumunu anlama çabalarına katkı sağlayacağı, dünya ve Türkiye'yi daha iyi anlama yolunda rehber olabileceği ifade edilmiştir (Ak, 2013, s. 203). Bu hususta dikkat edilmesi gereken en önemli nokta Avrupamerkezci paradigmanın farkında olarak ya da olmayarak Berkes'in düşünce dünyasındaki etkileridir. Bu hususun çözümlenmesi, Türk toplumunun tarihyazımı üzerinden gerçeklerden nasıl uzaklaştırıldığını da gösterecektir.

3.5. Niyazi Berkes'in Görüşlerine Genel Bir Bakış

Niyazi Berkes'in akademik kariyeri, Türk modernleşmesinin genel çerçevesini belirlemek ve bu süreçte ortaya çıkan sorunlara kendi perspektifinden çözüm üretmek etrafında şekillenir. Berkes'in çalışmalarındaki ana omurgayı, Lale Devri'nden Cumhuriyet dönemine kadar yaşanan dönüşümler oluşturur. Ele aldığı konular ve Türk toplumunun evrimleri, mevcut koşullar bağlamında eleştirel bir bakış açısıyla incelenir ve bütüncül bir anlatıya dönüştürülür. Berkes'in meselelere yaklaşım biçimi, bu

çerçevede genel olarak Batı felsefesinin metodolojisiyle paralellik gösterir. Berkes, bu doğrultuda düşünce üreterek, son tahlilde Doğu toplumlarının genel olarak Batı toplum modeli çizgisinde ilerlemeleri gerektiğini iddia eder. Bu tip iddialara sahip olan ve sistemli hale getiren bilgi alanına ise Oryantalizm⁸ denir.

Edward Said, Oryantalizmi, İngiltere ve Fransa'nın Doğu'ya karşı ince duyarlılığı olarak görür. Bahsettiği bu duyarlılığın kapsamını belirtirken şu betimlemeyi ortaya yapar:

“Oryantalizmden söz açmak genelde İngiliz ve Fransız uygarlığının bir hareketi, zaman zaman insanların hayal güçlerini dahi aşabilen davranışlar, Hind ve tüm Doğu ülkelerinin yaşadıkları çağlar, kutsal kitaplarda adı geçen ülkeler, baharat ticareti, sömürgelerde kullanılan silahlar ve uzun sömürgecilik yüzyılları, şaşırtıcı bir bilimsel araştırmalar kitaplığı, Oryantalizm konularında sayısız bilim adamı, profesyonel oryantalistler topluluğu, "Doğu" fikirlerinin bir araya gelişinden doğan karışık bir düzen, Doğu despotizmi, Doğu'nun göz alıcı güzelliğini, Doğu'nun acımasızlığı; Doğu'nun duyarlılığı gibi çelişkili kavramlar, sayısız tarikat ve yollar, felsefe akımları, Avrupa'nın günlük yaşamı içinde faydalanılmaya çalışılan Doğu hikmeti ve düşüncesi gibi konulardan söz açmak demektir. Bu listeyi sonsuza kadar uzatmak mümkündür.” (Said, 1998, s. 15).

Bu çerçevede bakıldığında Berkes'in modernleşme sürecine dair düşüncelerini temellendirdiği ana prensiplerden biri olan modern Batı'nın seviyesine ulaşma durumu, Oryantalistlerin amaçları ile benzerlik göstermektedir. Bu açıdan onun çalışmalarında, Türkiye tarihindeki çeşitli dönemlerin yanı sıra modernleşme sürecinin

⁸ Doğu'nun bu şekilde ele alınmasının Avrupamerkezci paradigma ile doğrudan ilişkisi söz konusudur. Genel bir kavram olarak Avrupamerkezcilik, toplumsal yaşamın her alanına etki etmeyi amaçlar. Oryantalizm ise etki edilecek toplumların röntgenini çekerek, nasıl bir yol izlenilmesi gerektiğini ve yapılacak faaliyetlerin biçimlerini belirler. Doğu bir yandan cazibe merkezi gibi görülürken öte yandan Avrupa sisteminin içinde nasıl eritebileceğinin izi sürülür. Nitekim Cemil Meriç'in de benzer tespitleri söz konusudur. Ona göre Oryantalizm sömürgeciliğin keşif kolu ve 18. yüzyılın bitimiyle beraber Batı'nın üstünlüğüne devamlılık kazandırma taktiği dolayısıyla Doğu üzerindeki tahakkümün adıdır. Bu çerçevede değerlendirdiği yapının öncüleri yani Oryantalistleri ise Avrupalı ya da Amerikalı fark etmeksizin, kendi gerçekliğinin dışına çıkmayan kişiler olarak görür. Yine onun ifadesiyle *“Oryantalizm coğrafi bir ayırım değil, bir seri çıkarlar toplamıdır.”* (Meriç, 2013, s. 15).

detaylı bir analizi bulunmaktadır. Bu analizler hem tarihsel hem de sosyolojik bağlamda, Türk toplumunun içinde bulunduğu durumu anlamak ve gelecekteki potansiyel gelişim yollarını Batı örneği üzerinden belirleme amacı taşır. İlk bakışta Berkes'in metodolojisi için hem eleştirel bir perspektife hem de çağdaş düşünceye dayalı olarak şekillenmiştir denilebileceği gibi Batı sisteminden ayrı bir yöntem düşünmediği de söylenebilir.

Çocukluk yıllarına bakıldığında Niyazi Berkes'in milli duyguları Kemalist çizgiyle şekillenmiş ve anlam/değer dünyası, Batı kodlarına uyum sağlayacak bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşümle birlikte, Doğu dünyasını öteki olarak algılama eğiliminde olmuştur. Eserlerinde sık sık işaret ettiği üzere Doğu/Batı ayrımı, despotluk kavramı ve Doğu aleyhindeki toplumsal çözümlemelere baktığımızda bu eğilim daha net görülebilir. Milli duyguları ve vatanına karşı beslediği bağlılık yoğun olsa da özgün bir metodoloji üretebilmesinde yeterli olmamıştır. Berkes, düşüncelerini ilerlemeci tarih anlayışı üzerinden geliştirmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği dönüşümleri Cumhuriyet dönemine bir hazırlık olarak görmüş ve Cumhuriyet ile tarihin Türkiye açısından yeniden başladığını ileri sürmüştür (Ereker & Özer, 2020, s. 1431). Berkes'in bu düşüncesi esasında bir sürekliliğin ifadesi gibi gözükse de netice olarak kopuşu yani Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında kesin bir ayrışmanın ifadesidir. Bu yaklaşım biçimi Berkes'in tarih anlayışını belirleyen temel unsurlardan biridir ve onun düşünsel temelini oluşturur. Ancak tarihsel şartların Cumhuriyet'e hazırlık olduğu düşüncesi kopuş ile süreklilik arasında bir karışıklık meydana getirir. Bu durum Berkes'in kopukluk durumunu teorik bir çerçevede ele almadığını, yalnızca pratik değerler bakımından göz ardı edilmesi gereken bir nokta olarak gördüğünü gösterir. Artık modern bir devlet yapısı vardır ve bu yapının “muasır medeniyetler” seviyesine yükseltilmesi için çaba harcanmalıdır. Dolayısıyla Osmanlı sistemi geri dönüp bakılacak, avantajlı bir bagaja sahip değildir. Söz konusu muasır medeniyetler kavramı ise bizatihi Batı medeniyetini temsil eder. Lakin 20. yüzyıl Türk düşünce sisteminde, teknik ve kültürel ilerlemelere evrensel nitelik kazandırma bakımından doğrudan Batı'ya işaret etmek yerine, konu bağlamındaki söylemler “muasır medeniyetler seviyesi” ifadesi üzerinden geliştirilmiştir.

Berkes'in özelinde çelişki olarak nitelendirdiğimiz ancak başlı başına iradi bir tercih durumunu yansıtan mesele, Avrupamerkezci düşünce kodlarına karşı sistematik bir

eleştiri getirmemiş olmasıdır. Bunun nedeni ise Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar geçen sürede hedeflenen ilerlemelerin bir an evvel gerçekleştirilme arzusudur. Bundan dolayı Türk milletinin binlerce yıllık kültürü ve tarihî vetiresi göz ardı edilerek, dinî ve coğrafi kodlar tamamen yok sayılarak tam anlamıyla Batılılaşmaya odaklanılmıştır. Kısaca ifade edilirse, bu tutumlar modern Türk aydınınının kızıl elması olan Batılılaşma hedefinin doğal bir gereğidir.

Aynı zamanda, Batılılaşma sürecinde yaşanan "aksaklıkları" bir tür gerici olarak nitelendirmek (Berkes, 2016, s. 551) kendi öz kimliğinin geçmiş ile olan irtibatını kesmek ve yeni bir kültürel kimlik inşası çabası olarak karşımıza çıkar. Öte yandan Berkes'in modernleşme eleştirilerinin sınırlılığı, özellikle Avrupamerkezli düşünce sistemine karşı derinlemesine bir eleştiri yapmamasından kaynaklanır.

Türk akademi camiasının uzun yıllar bu sorgulamadan uzak kaldığı fakat son zamanlarda büyük ölçüde Avrupamerkezci paradigma üzerinden kimlik problemlerinin tartışılıyor olması, Türk entelektüellerinin kendi kültürlerine yönelik yabancılaşma noktasındaki farkındalığını artırmaya başladı. Artık hem Türkiye hem de diğer toplumlarda bu noktada ciddi çalışmalar üretiliyor. Günümüzde Avrupamerkezci zihin dünyasına ait ve birçok hususta çarpıtılmış Avrupa ve dünya tarihine odaklanan popüler çalışmalar büyük saygı görse de yapılan kapsamlı eleştiriler bunun önüne geçmektedir. Bahsedilen bu çalışmaların güçlü ve büyük olmaları etkilerini kaybetmekte ve zayıf bir temele dayanıyor olmasından dolayı teorik açıdan çürütülmektedir. Avrupamerkezci yaklaşımlar üzerine çalışan akademisyenlerin ortaya koyduğu çalışmaları incelediğimizde, bahsedilen çarpıklıklar daha iyi görülmektedir.⁹ Bu nedenle Niyazi Berkes'in yetiştiği dönemde maruz kaldığı düşünce akımlarının etkisiyle benimsediği zihin yapısı eleştiriye açıktır.

Berkes gibi otorite kabul edilen düşünürlerin, Batı kültürü ve kimliklerine yönelik derinlemesine eleştiri ve içsel bir sorgulama eksikliği, akademik alandaki Avrupamerkezci eğilimleri güçlendirmesi bakımından önemlidir. Bu durum, Türk

⁹ Avrupamerkezci paradigmaya yönelik ilk itirazda bulunanlardan biri Hint düşünür Rammohun Roy'dur (Alatas, 2016, s. 16). 1772 doğumlu olan Roy'un yaşadığı yıllardan bugüne, söz konusu paradigmanın geçersizliği hususunda köklü bir dönüşüm yaşanmaması paradigmanın ne kadar yaygın ve güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu hususta daha detaylı bilgi için Syed Farid Alatas'ın "Sosyal Bilimlerde Alternatif Söylemler" isimli eserine bakılabilir.

entelektüellerinin kendi kültürlerine dair daha yapıcı ve tutarlı bir bakış açısı geliştirmelerinin önündeki engellerden biri olarak görülmelidir.

3.6. Niyazi Berkes'in Din Algısı

Niyazi Berkes'in din ile olan irtibatını çocukluk yıllarından aktardığı bilgiler üzerinden öğreniyoruz. Berkes, anne, baba ve yakın çevresindeki dini yaşantıya dair birçok hatırasından bahseder. Annesi Mevlevî, babası ise Bektaşî'dir. Çocukken annesi ile birlikte mahallelerindeki Mevlevi tarikatına mensup diğer komşularının evindeki zikir halkalarına bile katılmıştır. (Berkes, 1985, s. 23). Berkes, din ile olan etkileşimini "Unutulan Yıllar" eserinde yoğun olarak annesi üzerinden aktarır. Namaz kılmasını bilir, Ramazan ayında sahura kaldırmaları için anne ve babasına baskı yapar, annesi namaz kıldığı vakitlerde kardeşi Enver ile birlikte dikkatlice izlerler (Berkes, 1985, s. 30).

Berkes, annesi üzerinden ilerlettiği anlatısında şöyle bir hatırasından bahseder:

"Okuldan eve geldiğimiz zaman, annemin ev işlerini bitirip namaz bezini başına koyup, gözlüklerini takmış mırıl mırıl okuduğunu görürdük. O da aşırı yobaz değildi. Bir kez gece misafirliğine gittiğimiz bir yerde yatsı zamanı gelince kadınların çoğu bir odaya namaz kılmaya gitmişlerdi. Aralarında babamın kız kardeşi olan ve Ayasofya'nın başımamının eşi olan Nazenin Hanım da vardı. Namazdan döndükten sonra kocasının imamlığından nefret eden Nazenin Hanım: "Aman, bu namaz da başbelası, kim çıkarmışsa bunu başımıza" deyince annem: "A kadını, dedi, senin namazının artık beş paralık değeri kalmadı. Üstelik günaha da girdin. Daha sonra kılamaz mıydın?" dedi. Zavallı Nazenin Hanım! Onun üzerine bir kitap dolduracak kadar çok, yarı komik, yarı trajik anılarım var." (Berkes, 1985, s. 31).

Bu bilgilerin yanı sıra Kıbrıs'ta ikamet ettikleri mahallede yaşayan diğer dinî yapılardan ve komşularından da bu bağlamda hatıralar aktarır. Dolayısıyla çocukluk yıllarında İslâm başta olmak üzere çeşitli dinlerin pratik yaşantılarına dair birçok tecrübesi söz konusudur. Bu açıdan Berkes'in dinî yaşantının pratik yansımalarından habersiz ve uzak olduğu söylenemez. Bilakis bu hususta bir bilinç sahibidir ve iradî

olarak dinden uzak durmayı tercih etmiştir. Murat Kobya'nın Berkes'in bu yönüne dair tespiti önemlidir. Özellikle "Kur'an, Sünnet, İslam Hukuku, Tasavvuf" gibi başlıklarda ortaya koyduğu tespitlerin değerine işaret ederek, Berkes'in pozitivist tavrından dolayı yine bu başlıklarda çeşitli çelişkilere düştüğünü iddia eder (Koby, 2020, s. 250).

Berkes, çocukluk yıllarını bu çerçevede geçirdikten sonra Türkiye'deki yaşamında artık bu çizgiden tamamen kopar ve seküler bir yaşamı tercih eder. Modern, pozitivist ve aydınlanma çizgisinde konumlanan Berkes'in düşünce hayatında dinin bir geçerliliği söz konusu değildir. Hatta yazdığı eserlerin geneline bakıldığında birçok noktada din düşüncesinin varlığı çağ açısından gerici olarak ifade edilir. Bu hususta Berkes'in din konusundaki tavrını netleştirmek için en keskin ve tartışmalara neden olan ifadelerine bakabiliriz. Stanley Lane-Poole'un "Kur'an: Şiir ve Kanunları" adlı kitabı hakkında yazdığı tanıtım yazısı bu noktada önemli ipuçları sunar. Aşağıda görüleceği üzere ilgili tanıtım yazısı, Berkes'in İslâm dininin temel ilkelerine dair nasıl bir bakış açısına sahip olduğunu gösterir (Berkes, 1984, s. 212-216). Ciddi bir eleştiri olarak, Berkes'e Avrupamerkezci eleştiriler yönelten Kobya'nın makalesi bu noktada önemlidir. İncelenen çalışmalarda, Niyazi Berkes'in Avrupamerkezci eğilimlerine dair yapılan çözümlemelerin oldukça sınırlı olduğu dile getirilmiştir. Bu sınırlılık içerisinde Murat Kobya'nın "Niyazi Berkes'e Göre İslam ve Çağdaşlaşma" isimli makalesi bir ölçüde farklılık gösterir. Kobya'nın çözümlemelerinde, Berkes'in dini yargılarına dair farklı ifadeler yer aldığı görülüyor. Makalede dikkat çeken husus Berkes'in, dinin günlük yaşantıdan tamamen ayrılması, hayatın akışındaki etkilerinin bertaraf edilmesi ve Batı'nın rol model alınması gerektiği düşüncelerinin mercek altına alınmasıdır. (Koby, 2020, s. 237). Bu çerçeve, genel bir perspektifi ortaya koymakla birlikte, makalede aynı zamanda Avrupamerkezci etkilerin varlığına da işaret edilmiştir. Çalışmada, Berkes'in düşünce yapısında Avrupamerkezci etkilerin izlerini sürme amacı gözetilirken, genel literatürde bu konuda yapılan çözümlemelerin sınırlılığına da vurgu yapılır. Kobya'nın çalışması, Berkes'in eserleri üzerinde daha derinlikli çalışmalar yapılması açısından önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

1942 yılında Türkçeye çevrilen Stanley Lane-Poole'un "Kur'an: Şiir ve Kanunları" adlı kitabıyla ilgili yazdığı tanıtım yazısında Berkes'in toplumun kültürel kodlarına işlemiş olan İslam dinine karşı aldığı tavır açısından önemli ipuçları olduğu söylendi.

Berkes'in incelemesinde, Lane-Poole'un kitabında Hz. Muhammed'in asabi, heyecanlı, hatta şizofren bir kişilik olarak tasvir edildiği ve Kuran'ın da bu genel özellikler etkisi içerisinde oluşturulduğu iddialarını öne çıkardığı görülüyor (Berkes, 1984, s. 213). Berkes, mezkûr eseri "*Bay Avni Doğan, bu küçük fakat dolgun, ilhamkâr ve ilmi zihniyetle yazılmış tetkiki dilimize çevirmekle İslamlık hakkında ilmi bir görüş elde etmek isteyen gençliğe iyilik etmiştir ve bu cihetten övülmeye değer*" (Berkes, 1984, s. 215) şeklinde taltif eder. Lane-Poole'un din konusundaki seküler, rasyonalist ve çarpıtmalarla dolu tutumunu takdir etmesi Türkiye'de benzer bir yaklaşımın olmamasından duyduğu sitemin bir ifadesidir. Berkes'e göre bu eksiklik nedeniyle, dini hareketleri var olan toplumsal olaylar olarak kabul etmek zor bir seçenektir. Berkes bu eleştirisi ile kendisinin modernleşme ve laiklik konularındaki düşüncelerine paralel olarak İslam dinine yaklaşımını net bir şekilde ortaya koyar (Kobyas, 2020, s. 242).

Kobyas eleştirilerinin son kısmında Niyazi Berkes'in dinin toplumsal hayattan izole edildiği yaklaşımına karşılık olarak vicdanlarda ne kadar devam edebileceğini sorgular. Kobyas, Berkes'in Kur'an'ı, psikolojik sorunları olan bir kişi olan Hz. Muhammed'in eseri olarak kabul eden bir yazarın kitabına yazdığı tanıtım yazısı nedeniyle, esas itibarıyla dinin vicdanlardaki yerinin de güçsüz olduğuna işaret eder. Berkes'in o yazarın kitabını "ilhamkâr ve ilmi zihniyetle yazılmış bir inceleme" olarak övmesi ve "İslamlık hakkında ilmi bir görüş" olarak nitelendirmesi, dinin vicdanlardaki karşılığını da düşündüren bir noktadır. Aynı şekilde Berkes'in, bilim insanı olarak kabul edilen bir kişinin Kur'an'ın ilahi bir kitap olmadığını ya da Hz. Muhammed'in psikolojik rahatsızlıklara sahip bir kişi olduğunu kabul etmesi, bizi bilim insanının Müslüman olamayacağı ilkesine de götürür. Berkes'in ifadelerinden, dinin vicdanlarda yaşayabilmesi için bilimsel düşünceye yabancı, cahil kişilerin daha müsait olabileceği izlenimi edinilmektedir. Bu bağlamda, Berkes, dinin modern bilimsel düşünce ile uyumsuz olduğunu ve vicdanlarda yer bulabilmesinin daha geleneksel veya bilimsel düşünceden uzak kişilere bağlı olduğunu düşündürmektedir (Kobyas, 2020, s. 248).

Berkes'in bir yandan Türk milletinin ilerlemesi için gösterdiği çaba öte yandan aynı milletin uğruna savaşmış olduğu değerler karşısında takındığı tavır bir çelişki gibi gözükabilir. Fakat modern ve aydınlanmacı dönemin aydınları açısından milletin

değerleri, milleti gerileten ve ilerlemesini engelleyen unsurlar olarak kabul edilir. Bu açıdan Berkes'in kendi içinde tutarlı bir davranışı benimsediği denilebilir. Nitekim çalışmanın konusu itibarıyla Avrupamerkezci paradigmanın ana gayesi de budur. Dolayısıyla Berkes'in toplumun canhıraş biçimde muhafaza etmeye çalıştığı değerleri ayak bağı olarak görmesi anlaşılırdır. Fakat Türk toplumu açısından bu durum tam tersi bir istikamette yer alır. Türk devlet ve toplum yapısında kökleşen İslamî bilincin kapsamı bu noktada dikkate alınmalıdır.

Bilindiği üzere Türkler, İslamî kültürü ağırlıklı olarak İranlılar üzerinden tanıdı ve benimsedi (Gencer, 2019, s. 73). İranlıların İslamlaştıktan sonra güçlenen kimlikleri, zaman içinde İslamlaşan Türklere de tesir ederek, Türk kültürü açısından köklü değişikliklere neden oldu. Bu değişiklikler tarih sahnesinde artık Müslüman kimliğiyle yer alacak olan Türkler için ana prensipler haline geldi. Devlet ve din ilişkisi birbirini besleyen, yer yer dönüştüren ve kendi kendini domine eden bir ikilik halini aldı. Ancak İslamî prensipler ile devleti ilgilendiren temel konular çatışmaya girdiği zaman “devletin bekası dinin de bekasıdır” esasıyla hareket edilerek din, devlet çatısı altında varlığını sürdürdü. Bu güçlü örneklerinden biri olan, Osmanlı Devleti'nde nizam-ı alem düşüncesinin gereği olarak ortaya çıkan kardeş katli meselesiyle izah edilebilir. Çıkarılan kanun ile *“Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı ‘âlem için katl itmek münâsibdir. Ekser-i ulemâ dahî tecviz itmiştir. Anınla âmil olalar.”* şeklinde tecessüm eden kardeş katlinin hükmü, doğrudan doğruya devletin bekasını öncelemiştir. (Gencer, 2019, s. 75). Dikkat edilirse devletin varlığı dinin güvencesi anlamına gelir ve bu konuda ulema da cevaz vermek durumundadır.

Bedri Gencer'in de ifade ettiği üzere Selçuklu ve Osmanlı hanedanlarının devlet işleyişinde gösterdikleri kudret, sultanların dindarlıkları ile eşdeğerdir. Gencer, İslam-Türk devletlerinin kudretli dönemlerinde sultanların güçlü dindarlıklarının tesadüf olmadığını söyleyerek söz konusu devlet ve din ilişkisinin birbirini beslediği görüşünü ortaya koyar.

Türk toplum yapısının İslam ile olan ilişkisini daha çok Osmanlı Devleti'nin varlığı üzerinden ifade etmek zaruriyeti dikkate değerdir. Bunun nedeni, dinin dolayısıyla şeriatın toplum ve devlet işleyişinde birbirinden ayrılmaz hale gelişi Osmanlılar zamanında gerçekleşmesiyledir. Hanedanın şeriatı aslî unsur, kanunu ise arızı olarak

görmesi (Gencer, 2019, s. 76) ve meydana getirilen kanunların daima ulema tarafından ve şeriatı uygun biçimde ortaya konması devletin işleyişi açısından bir mecburiyet olarak tezahür etmişti. Fakat bunun bütünüyle doğal bir benimseyiş olduğu söylenemez. Nitekim kardeş katli, para vakıfları gibi meselelerde olduğu gibi modernleşme sürecinde de birçok kanun ve düzenlemeler ulemanın devlet lehine verdiği fetvalar ile şeriatın aslına uygunmuş gibi gösterilmiştir.

Devlet mekanizmasının şeriatı yaslanma zorunluluğu bir başka açıdan da toplumun temel dinamiklerini muhafaza etmek içindir. Gaza beyliklerinden, gazilere kadar, çeşitli askeri yapılanmalardan toplumun bütün sosyal kademelerine varıncaya dek devletin itici gücünü dini motivasyonlar meydana getirirdi. Din ve devlet ilişkisinin uzun yüzyıllar içerisinde bu denli bütünleşmesi ve kitabî olarak sistemleşerek yaygınlaşması en çokta Tanzimat döneminde ağır sonuçlar doğurmuştur. Bu geçiş aşamasında halkın padişahları gavurlukla nitelemesi, maddi destek ve manevi inançlarında kırılmalar yaşaması geçmişteki din-devlet bütünleşmesinin doğal bir sonucudur.

Tüm bu ifadeleri bünyesinde temsil eden esas kavram meşruiyettir. Kanunların, devlet ve toplumsal yapının devamlılığı bakımından işlevselliği, bu kanunların dayandığı temeller ile ilişkilidir. Türk siyasi ve sosyal hayatın temel dinamikleri çoğunlukla “Kur’an ve Sünnet” terkibinden doğduğu için siyasi yapılar meşruluklarını daima bu çerçevede sağlar. Berkes’in de bu konu özelinde bahsettiği üzere siyasi iktidarın geçerliliği yani meşruluğu, hakkın kanununa ve halkın rızasına dayanır (Berkes, 2016, s. 292).

Bu kaideler geçmiş yüzyıllarda sadece İslam-Türk devletlerinde değil diğer gayrimüslim devletlerde de geçerliydi. Jack Goody bu durumun bir başka örneğini Çin özelinde açıklar. Siyasi yapılar halkın desteğini almak için aşkın bir güce başvururlar. Çin’de “Cennet Fermanı” olarak geçen aşkın güce dayanma durumu, hükümdara halkı refah içinde yaşatma sorumluluğu yükler ve halk ile iş birliği içinde olmasını sağlardı (Goody, 2012, s. 121). Aşkın güce dayanma durumu Avrupa’da ise “Tanrı Buyruğu” şeklinde tezahür eder. Bu meşru dayanak, Hristiyan toplumlar açısından öteki ile mücadelede, ekonomik işleyişin düzenlenmesinde ve sosyal hayattaki hiyerarşinin tertibinde rol oynar (Hobson, 2015, s. 122).

Berkes'in din hakkındaki yukarıda bahsedilen yaklaşımları, din-devlet ilişkisinin modern süreçteki dönüşüyle açıklanabilir. Değişen dünya sistemine artık akıl ve bilimin öncülük ediyor oluşu, devletlerarası ilişkilerin daha geçişken ve iktisadi temellere dayanıyor olması dini ölçülerin yerine uluslararası hukuku önceleyen bir düzen ihtiyacı doğurdu. Öte taraftan muasır medeniyetler adı verilen ideal ilerlemelere uyum sağlamanın tek yolu da din bilincinin terk edilerek Batı'nın göstermiş olduğu kalıplara koşulsuz teslim olmaktı. Nitekim Berkes'in “..., bütün dünya ister istemez batılılaşmak zorundadır. Bu yolda gitmeyenler varlıklarını yitirmekte, yok olmaktadırlar (Berkes, 2016, s. 28)” ifadesi bu düşüncelerin bir tezahürüdür. Dolayısıyla her ne kadar devletin işleyişi bakımından İslam dininin etkileri ortadan kaldırılmış gibi gözükse de toplum seviyesinde günümüzde dahi bu tarihsel bagaj bütün ağırlığını korumaktadır. Berkes gibi düşünürlerin sosyal bilimlerdeki faaliyetleri de ister istemez dünyanın değişen yapısına uyum sağlamak için gerekenleri icra etmekten öte bir anlam taşımaz.

3.7. Niyazi Berkes'in “Doğu Despotizmi” Kavramı

Niyazi Berkes, Osmanlı devlet-toplum yapısını Batı'daki feodal ve teokratik anlamıyla tanımlamayan ve bu tür yorumları eleştiren bir perspektife sahiptir. O, Osmanlı ve diğer Doğu toplumlarını, Batı dünyasının kullandığı kavramlar ve yaklaşımlarla değil, kendi özgün "Doğu Despotizmi" kavramıyla açıklamanın daha uygun olduğunu düşünür (Kumek, 2021, s. 116). Berkes "Doğu Despotizmi" kavramını, Osmanlı devlet yapısını değerlendirirken kullanır ve siyasi olarak despotizm, dini olarak ise Sünnilik kavramını birlikte zikreder (Berkes, 2016, s. 27). Ancak, Doğu despotizmi kavramının felsefi arka planı, Avrupamerkezcidir ve Grek kültüründe doğmuştur. Despot Grekçede köle sahibi efendi anlamına geldiği gibi Grek ötesindeki toplumları da temsil eden bir anlama sahiptir (Berkes, 2016, s. 25). Bu nedenle, Berkes'in Osmanlı'nın siyasal sistemi için kullandığı bu terim, aslında Batı merkezli bir düşünce yapısının izleri taşır ve özgünlüğü tartışılır. Despotizm kavramının olumsuz biçimiyle çerçevesini oluşturmak için her halükârda yerine ikame edilmesi istenen bir örnek sisteme ihtiyaç duyulur. Dolayısıyla Berkes'in “Doğu Despotizmi” şeklinde kullandığı kavramın çerçevesi Batı'nın örnek alınması ve Doğu ile kıyaslanmasını gerektirir. Bu

keskin ayrımlar ile Berkes'in merkeze Batı'yı alarak Doğu'yu değerlendirmesi, söz konusu kavramın varlığı açısından ayrı bir önem arz eder.

Berkes'in Doğu toplumlarının siyasi ve ekonomik yapısını açıklamak için benimsediği özgün bir bakış açısı gibi gözükse de esas itibari ile Osmanlı ve İslam toplum yapısının omurgasını teşkil eden zihin yapısından uzaktır.¹⁰ Burada dikkat edilmesi gereken nokta, ele alınan meselelerde yapılan değerlendirmelerin ne derece bizatihi Osmanlı Devlet yapısı üzerinden yapıldığıdır. Devlet yapısını meydana getiren anlam/değer dünyasını kendi bağlamında, itici güçlerini tespit etmeden Batı felsefesi argümanları ile biçimlendirmek tarihsel gerçeklik açısından doğru sonuç vermez.

Berkes'e göre dünyanın şekillenmesinde Avrupa'nın etkisi hesaba katılmak zorundadır. Ona göre Batı'nın ulaşmış olduğu nokta tam anlamıyla bir idealdir ve Batı dışındaki tüm toplumlar buna uyum sağlamak zorundadır. Batılılaşma noktasında toplumların yaşamış olduğu sıkıntıların temel kaynağı ise sahip oldukları geleneksellik. Bu yüzden toplumların Batılılaşma çabasını, kaçınılmaz olarak kendi toplumsal kodlarının aleyhinde bir yolu tercih etmek zorunda kalmasıyla ifade eder (Berkes, 2016, s. 28).

Doğu Despotizmi gibi kavramların tercih edilmesi hususunda Berkes'in dikkat çeken başka bir yorumu ise bu tip kavramları üzerindeki tartışmaların yersizliğidir. Onun açısından esas olan seçilen kavramlar değil, olayların doğru biçimde tanımlanıyor olmasıdır (Berkes, 1969, s. 22). Fakat tarihsel süreçte gerçekleşen olayların olgusal düzeye yükselmesindeki en önemli araçlardan biri kavramsallaştırmadır. Herhangi bir olayın ya da düşüncenin kavramını tespit etmek aynı zamanda olanların çerçevesini sınırlandırmak anlamına gelir. Türk tarih yazımı açısından ortaya atacağımız kavramlarda bu ölçüde ciddi bir etkiye sahiptir. Eğer Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemindeki ağırlıklı payı Doğu Despotizmi kavramıyla açıklama yoluna gidersek, bu kavramın ifade etmiş olduğu anlam alanının dışına mantık gereği çıkamayız. Çünkü bu tanımlamak ve kavramsallaştırmak başlı başına sınırlamaktır. Dolayısıyla

¹⁰ Bedri Gencer, "Gelenekten Modernliğe Osmanlı" adlı eserinde, Niyazi Berkes'in Osmanlı/Çağdaşlaşma çizgisinde yer alan değerlendirmelerindeki temel gerekçelerin, gelenek ile modernlik arasında Osmanlı'dan Türkiye'ye geçişin meşruiyeti ile ilgili ideolojik ve teleolojik faktörler olduğunu ifade eder. Bu eleştiri, Berkes'in Osmanlı'dan Türkiye'ye geçiş sürecini değerlendirirken kullandığı analitik çerçevenin sınırlılığı ve kapsamı açısından önemlidir (Gencer, 2019, s. 22). Bedri Gencer'in bu bağlamlar çerçevesinde kaleme aldığı "İslam'da Modernleşme" (Gencer, 2012) isimli eseri de konu bağlamında önem arz eder.

Berkes'in kavram üzerindeki tartışmaları geri plana atması bu açıdan problemli görülmektedir.

Berkes'e göre Osmanlı sisteminde despotik yapının ilk kurucusu Fatih Sultan Mehmet, ikinci ve son kurucusu ise Kanuni Sultan Süleyman'dır (Berkes, 1969, s. 34). Berkes'te kavramın muhtevasını oluşturan temel argümanlarından biri de devlet ile toplum arasındaki ayrımdır. Ona göre toplum yerden biten, devlet ise gökten inen bir yapıdır. Bundan dolayı toplum reâyâ yani güdülmesi gereken sürü, seçkinlerin temsil ettiği devlet yapısı ise berâyâ yani çobanlıktır. Osmanlı Devleti'nin despotikliği, yönetim gücünü elinde bulunduranların Tanrı'dan aldığı yetkiler ile halkı yönetmesi ve iktisadi düzenin efendi-köle ikiliği üzerinden şekillenmesi ile ilişkilidir (Berkes, 1969, s. 43).

Osmanlı Devleti'nin yönetim şeklinin despotik olup olmadığı hususunda tartışmak konunun dışında kaldığından yalnızca Berkes'in bu değerlendirmelere nasıl ulaştığı ve kullandığı kavramların bağlam içinde ne ölçüde dikkate değer olduğuna işaret edilmelidir. Berkes'in tercih ettiği kavramlar özelinde genellikle göz ardı edilen nokta, Avrupamerkezci, oryantalist yaklaşımları çağrıştıran hatta kapsayan kavramları tercih etmiş olmasıdır. Bu noktada verilebilecek en yaygın örneklerden biri de Berkes'in Osmanlı Devleti'ni yıpratın nedenlerden biri olarak gördüğü "Coğrafi Keşifler" ifadesidir. Söz konusu hadisenin tipik bir Avrupamerkezci örnek olduğu olan bu kavram ile açıklayarak, bir tür keşif/kaşifler ve yeni dünyanın doğuşu olarak tasvir etmesi, gerçek olaylar ve ilgili coğrafyalardaki gelişmeler açısından çarpıtma olarak kabul edilir. Berkes'in eleştirel perspektifini Türk modernleşmesi ve İslam dini konularında büyük bir hassasiyetle ortaya koyarken, aynı ölçüde mezkûr kavramlar ve Avrupa'nın gelişimi ile ulaştığı nokta üzerine odaklanmaması eleştiriye neden olmaktadır. Aynen böyle de Doğu Despotizmi kavramı da Berkes'in bakış açısı ve tarih yazımı hususunda Avrupamerkezci bir örnek olarak değerlendirilmektedir.

3.8. Niyazi Berkes'in Aydın Tanımı

Bir toplumun düşünce sahasındaki öncüleri, o toplumun geçmiş ve gelecek arasındaki salınımını domine eden aktörlerdir. Düşünür ile eylem adamı arasında bu bakımdan bir ayrım yapılması gerekir. Düşünce adamının ana gayesi, mensup olduğu toplumun tarihsel tecrübesini bugüne taşımak ve aksayan yönlerini tedip ederek bir üst bilince

taşımadır. Bununla, mensup olduğu toplumun gelecek inşasına katkı sunar ve değerleri ölçüsünce toplumsal bilinci muhafaza eder. Eylem adamı ise düşünürün çizmiş olduğu yol haritasına göre davranış ve hareket biçimleri üretmek toplumsal hareketlerin vitrininde yer alır. Bu açıdan baktığımız zaman düşünürlerin toplum içindeki konumuna dair tanımlamalar yapmak durumundayız. Düşünürleri tanımlarken kullanılan kavramlar, genel olarak ideolojik kampların zihin dünyasında şekillenir. Esas itibarıyla aynı anlama gelen entelektüel, aydın ve münevver gibi kavramlar bu ideolojik farklılıkların ürünüdür.

Berkes'te bu kavramları ele alırken söz konusu ayrımlar üzerinden açıklar. Toplum içerisinde düşünsel faaliyetleri ile ön plana çıkan ve ürettiği düşünceler ile etki yaratan kişileri tanımlamak için kullanılan münevver ve aydın sıfatları aynı anlama gelir. Batı dillerinden Türkçeye aktarılan entelektüel kavramı da bu iki kavramın temelindeki irtibat nedeniyle dilimize geçmiştir. Berkes, bu kavramların kapsamını kafası çalışan, işleyen ve üreten gibi anlamlarla belirler (Berkes, 1984, s. 247).

Berkes'in Osmanlı dönemi aydınları üzerinde yaptığı eleştirileri, onların Batı dünyasındaki felsefi birikimi ve bilimsel faaliyetleri bilmedikleri, bunların toplumsal yaşam üzerindeki pratik sonuçlarından habersiz olması üzerinden ilerler (Berkes, 2016, s. 380). Berkes'in zihin dünyasındaki ideal toplumsal yapının Batı üzerinden şekillenmesinin bir sonucudur bu. O, Türk aydınlarına, değişen dünyanın dinamiklerine uyum sağlamak ve bunu kendi topraklarında yayma vazifesi yükler. Haliyle Türk aydınının Batı'yı tanımaya dair duyarsızlığı ya da yetersizliği onun için eleştiri konusudur. Diğer taraftan oryantalistler de benzer görüşleri, Türkiye'nin genel görüntüsü üzerinden ortaya koymuşlardır. Berkes, "Türkiye'de Çağdaşlaşma" eserinde bu noktalara dair aktarımlarda bulunur (Berkes, 2016, s. 461-468).

Berkes, aydınların düşünsel sınırlılıklarına yol açan faktörlere değinirken, Osmanlı-Türk düşünce geleneğinde toplumsal varlığı anlamaya yönelik bakış açısının olmamasından bahseder. Ona göre Osmanlı aydın sınıfı geleneksel düşünce kalıplarından sıyrılamamıştır. Bu durumu Osmanlı geleneksel düşünce yapısının düşünce özgürlüğüne sahip olmamasıyla ilişkilendirir. Böylece Türk aydını, geleneksel düşünce biçiminin etkisinden kurtulamamış ve bu eksiklikle varlığını sürdürür bir durumdadır (Sümer, 2019, s. 862). Berkes Osmanlı'nın geleneksel yapısının dolayısıyla İslamî etkilerin aydın olarak görülen insanlar üzerinde baskıcı bir

etki yarattığını söyler ve bundan dolayı özgür bir yapıdan bahsedilemeyeceğini iddia eder (Berkes, 2016, s. 34). Onun bu iddiasının bir tür anakronik okuma olduğu söylenebilir. Çünkü Batılı aydınların serencamı ile kıyasladığı Müslüman Türk alim tipinin iki farklı doğal süreçler olduğunu düşünmez. Her iki tipin de kendi anlam dünyaları içinde doğal bir tutarlılıkları söz konusudur. Osmanlı'nın Müslüman Türk alim-aydın tipolojisinin Batı ölçeğinde “akılcı ve özgür” olmayışı, onların baskıcı ve özgür düşünceyi engelleyici bir durum içinde olduklarını göstermez. Nitekim İslam bilim tarihi çalışmaları açısından ele alırsak Berkes'in ifadesindeki eksiklik göze çarpar. Ancak bu yanılmanın mazur görülebileceği bir nokta vardır. O da derinlikli bilim tarihi çalışmaların Berkes döneminde henüz ortaya çıkmamış olmasıdır.

Buraya kadar ifade edilen görüşler şu şekilde toparlanabilir: Berkes'in yaklaşımına göre, Osmanlı aydın sınıfının, Avrupa'nın radikal dönüşümler ile ulaştığı aklı esas almaları gerekir. Ona göre söz konusu aklın dışında yer alan inanç formlarının temizlenmesi, aklın özgürlüğünü sağlayacak ve düşünce üretimini de bir üst boyuta ulaştıracaktır. Aydın sınıfının bu bakış açısıyla hareket etmesi toplum açısından da özgürlüğün temel anahtarı olarak görülür. Genel itibariyle baktığımızda Berkes'in ifade ettiği dönüşümler, akıl, özgürlük gibi kavramların tek tek tartışılmasını gerektirir. Zira “özgür” düşünce çalışmamızın birinci bölümünde ele aldığımız şekilde Avrupa'daki radikal dönüşümlerin nedeni değil, başlı başına sonucudur. Dolayısıyla Berkes'in kastettiği şekilde bir yönelim aydınlar açısından 19 ve 20. yüzyıllar da kafa karışıklığından öteye geçmemiştir.

Diğer bir husus ise aydınların halktan uzaklaşması meselesidir. Berkes, eğitimdeki temel farklılıklara dikkat çekerek, Türk aydınlar ile toplum arasındaki uçurumun ana sebebini eğitimle ilişkilendirir. Modern eğitim kurumlarının olmasına rağmen, okuryazarlık halk arasında yeterince yaygın değildir. Genç nesil modern bilimler, düşünce ve edebiyatla tanışsa da toplum geneline sirayet edecek duruma ulaşmamıştır (Berkes, 1984, s. 251).

Berkes'e göre, okuyan genç nesiller, kendi toplumlarının rasyonel düşünceye aykırı inançlara sahip olduğunu fark edecek duruma gelmişlerdir. Bu durum, aydınların kendilerini sınıfsız ve toplumdan kopuk bir durumda bulmalarına yol açmıştır (Sümer, 2019, s. 864). Sonuç olarak, aydınlar halk kitlesinden uzaklaşmış ve düşünceleri yalnızca dışarıdan alınmış soyut kavramlarla sınırlı kalarak, toplumun geneline sirayet

edememiştir. Berkes'in zihninde, aydın tipi halktan bağımsız olmayacak ve toplumu dönüştürme arzusu ile sıkı bir ilişki içinde olacaktır. Aydın sınıfının halka inmesinin, modernleşmeyi hızlandıracağına ve gerici vasıflardan kurtulmalarına katkı sağlayacağına inanmaktadır. Berkes, bu noktada aydınların sorumluluğunu hatırlatırken cesur, fedakâr olmaları gerektiğini savunur. Ona göre, aydınlar, toplumu daha ileriye taşıma sorumluluğunu üstlenmekten kaçınmamalı ve halk ile daha yakın bir ilişki kurarak gerçek ve sürdürülebilir değişikliklere öncülük etmesi gerektiğini vazeder.

Berkes'in aydınlar üzerinden açıkladığı görüşleri bütünüyle Avrupamerkezci paradigmanın benimsenmesi ve sürdürülmesi üzerinedir. Bunu kaçınılmaz olarak ifade etse de toplumun tarihsel birikiminin, gericilik ve despotiklik olarak görülüp aydınlar üzerinden yok sayılması kabul edilebilir gözükmemektedir. Nihayetinde aydınların temel özelliği mensubiyet duydukları toplumun tarihsel birikimine sırt çevirmemektedir. İsmet Özel, Türkiye açısından toplumunun tarihine, kültürüne ve değerlerine sırt çeviren aydın ile bütün bunları kendilik bilinci üzerinden geliştirmeyi hedefleyen aydınlar arasındaki ikiliği, az gelişmiş ülke aydınlarından, az gelişmiş aydınlar ülkesine geçiş olarak tanımlar (Özel, 1986, s. 19).

3.9. Niyazi Berkes'in Çağdaşlaşma Yorumu

Toplum, insanların bir araya gelerek ortak amaçlar doğrultusunda oluşturdukları bir yapıdır. Bu yapı, genellikle ortak dil, din, tarih ve kültür gibi belirleyici unsurlar etrafında şekillenir. Bu unsurların temel özelliği, toplumun birlik ve beraberliğini güçlendiren temel öğeler olması ve insanların birbirleriyle olan etkileşimlerini dizayn etmesidir. Bu bağlamda, toplumun bir araya gelme amacı, ortak değerler ve inançlar etrafında bir arada bulunarak dayanışma ve birlik içinde yaşamı sürdürmektir denilebilir. Hegel'e göre de her insan, bulunduğu topluma kendi özsel yetenekleriyle katkıda bulunur ve bu katkıların bütünü törel yaşamın devamlılığını sağlar (Hegel, 2014, s. 103). Ancak bu ortak yaşam alanında zaman ve mekân çerçevesinde maruz kalınan iç ve dış faktörler bulunur. Zamanın dolayısıyla çağın gereklilikleri ve doğanın mekân üzerindeki etkileri toplumsallığı doğrudan etkiler. Genel anlamıyla teknik ilerleme olarak kabul edebileceğimiz değişim ve dönüşümler zamanın ruhu ve mekânın şekillenmesi özelinde toplum ve devletler hiyerarşisinin sabit kalmasını engeller. Teknik ve kültürel özellikleriyle belli zamanlarda dünyayı şekillendiren toplumlar zamanla, diğer bir toplum tarafından geri plana itilebilir. Tarihsel anlamda köklü bir geçmişe ve iddiaya sahip olan toplumlar gelecekte de bu ayırıcı vasıflarını güçlendirmek ve var olmanın kaygısını gider. Bundan dolayı çağın gerekliliklerine kendisini kapatamaz ve gerçekleşen her dönüşümde etkin rol almak ister. En yalın haliyle toplumların çağa göre kendini domine etmesini ise çağdaşlaşma ve asrileşme gibi üst kavramlar aracılığıyla tanımlarız. Türkiye'de uzun süredir tartışmaları süren ve gelecekte de devam etmesi muhtemel olan bu kavramsal tartışmaların kapsamı çeşitli ideolojilerin mensuplarınca sıklıkla güncellenir. Bu açıdan konu itibarıyla Niyazi Berkes'in çağdaşlaşma kavramına yaklaşımı önemlidir. Modernleşme ile büyük ölçüde eş değer olan Batılılaşma meselesi Türk toplum yapısı açısından yukarıda bahsedilen ortak dil, din, kültür ve tarih gibi belirleyiciler bağlamında çeşitli çatışmalara neden olmaktadır. Türkiye'de ele alınan şekliyle uzun tartışmalara neden olan bu kavram Berkes'in de ana kavramlarından birisidir.

Türk modernleşmesi, Batı'nın küresel ağırlığına dayalı teknik ve düşünsel ilerlemelerin bir uzantısıdır. Berkes, bu bağlamda, Türk siyasetçileri ve entelektüellerinin merkeze aldığı önemli kavramlardan biri olan laikliği, çağdaşlaşmanın bir parçası olarak kabul eder (Berkes, 1984, s. 62). Onun açısından

güncel dünyanın gerçeklerine uyum sağlayabilmek için kullanılan kavramlar, unsurlar ve kurumsal değişimler çağdaşlaşma çatısı altında anlam kazanır. Bu denklemde laiklik gibi kavramlar parça, çağdaşlaşma bütündür.

Berkes, “secularism” ve “laïcisme” kavramlarının anlam katmanlarını dikkate alarak Osmanlı modernleşme sürecini en iyi ifade eden terimlerden biri olarak gördüğü “sekülerleşme”yi öne çıkarır. Asrîleşme ya da muasırlaşma gibi alternatif terimler yerine çağdaşlaşma kavramını kullanmasının nedeni sekülerleşme kavramının tam karşılığı olması ile ilgilidir. Modernleşme hususunda sıkça kullanılan “laiklik” kavramı ise yine anlam itibarıyla tam olarak karşılık gelmez. Berkes’e göre laiklik terimi, daha çok din ve devlet arasındaki ayrımı ifade ederken, sekülerizm terimi, toplumların sosyal ve kültürel yapılarının kutsal olandan dünyevi olana doğru nasıl değiştiğini ve dönüştüğünü ifade eder. Bu hususta çağdaşlaşmanın parçası olan laiklik din ve devlet özelinde, sekülerleşme ise tüm parçaların genelini temsil eder. Dolayısıyla çağdaşlaşma açısından bu iki kavramın çağrışımları Berkes’in anlatılarındaki temel kavramlar olarak öne çıkar. Laikliği “..., *dar anlamında din-devlet ya da devlet kilise ayrımı sorunu değil, çok daha geniş anlamda ‘kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma’ sorunu*” olarak görür ve birinci durumu ikinci durumun sonuçlarından biri olarak kabul eder (Berkes, 2016, s. 17-18). Çünkü onun açısından geleneksellik, çağdaşlaşmanın önündeki en büyük engeldir. Bu nedenle, “çağdaşlaşma” terimi, Osmanlı modernleşme sürecini daha iyi ifade etmek için kullanılmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse Niyazi Berkes, çağdaşlaşma hususuna laikleşme durumundan daha geniş bir anlam yükleyerek küllî bir duruma işaret etmiştir.

Bu doğrultuda, Berkes’in çağdaşlaşma ile Batılılaşma terimi arasındaki yaklaşımına da değinmek gerekir. Açıkçası bu iki kavram arasında büyük bir ayrışma söz konusu değildir. Berkes, çağdaşlaşmanın bir tür Batılılaşma, dolayısıyla modernleşme olduğu gerçeğini göz ardı etmez. Ona göre, Batılılaşmak, sadece Batı Avrupa’nın maddî başarılarını taklit etmek değil, aynı zamanda Batı’nın temel değerlerini ve özünü benimsemek anlamına da gelir. Bu değerlerin kapsamı ise bireysel özgürlük, insan hakları, akıl, bilim ve inanç gibi unsurlardan oluşur. Berkes’e göre, bu değerleri benimsemeyen toplumlar, zamanla geri kalmışlıkla karşı karşıya kalırlar. Bu nedenle, çağdaşlaşma süreci, Batı ile benzer toplum ve siyaset geleneğine sahip olmayan

lkelerde de kaçınılmaz bir Şekilde gerçekleŐmek durumundadır. Yine onun ifadesiyle, dünya genelinde hem birey hem toplum istemese de Batılılaşmak zorundadır. Batı'nın çizdiği yolu takip etmeyen toplumlar varlıklarını kaybedebilir ve yok olabilirler. Ancak bu yolu takip etmek isteyenler, bazen kiŐilikleri ve gelenekleriyle çatıŐma yaŐar ve öz kimliklerinden birçok açıdan vazgeçmek zorunda kalabilirler. Bu, Berkes'e göre tarihsel bir zorunluluktur (Ereker & zer, 2020, s. 1433). Berkes'in söz konusu kavram üzerinden Türk toplumunun gelişmesini Batılı tarza uygunluk biçiminde değerlendirmesi ve yukarıda bahsedilen ortak kültürel geçmiş ve geleneklerin yerine Batı'yı yerleŐtirmesi Avrupamerkezci manipülasyonların bir sonucudur. Çalışmanın ilk bölümünde detaylıca ele alındığı üzere Avrupa'nın icadı, dünya genelinde tüm toplumların ana gayesi haline getirilmiş ve bu ilerlemeler karşısında gösterilecek duyarsızlıklar, o toplumların yok olmalarına ve tarih dışına itilmelerine neden olacaktır.

3.10. Niyazi Berkes'in Osmanlı ve Cumhuriyet İlişkisine Bakışı

Osmanlı Devleti modernleşme süreci baŐlayana kadar yönetimdeki usul dinî terkiplerden oluŐan Şeri ncllerdi. Modernleşme ile bu öncüller yerine modern Avrupa düzeninin ortaya çıkarmış olduğu sistemler, yönetimde etkili olmaya başladı. Bu düzenin parçaları açısından bakıldığında bazı değeriklikler iradi biçimde, bazıları ise zaruri hallerden doğdu. Cumhuriyet ile birlikte ise dini terkipler yerine modern dünya sisteminin ilkelerini köklü bir geçiş yaŐandı.

Osmanlı Devleti bağlamında dinî saiklerin etkili oluŐunu Fatih Sultan Mehmet üzerinden örneklendirebiliriz. Yeryüzündeki tek din, tek devlet, tek padiŐah ve İstanbul özelinde tek baŐkent olmalı düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un fethinden sonraki süreçte benimsediği nizam-ı alem düşüncesinin tezahürüydü. Fatih'in kendisini İslam'ın "i'la-yı kelimetullah" terkibi bağlamında öncüsü olarak görmesi devlet yapısı olarak işleyişin tamamen din merkezli olduğuna iŐarettir (Gencer, 2019, s. 51). Modernleşme süreci ise din temelli yapının merkezi ağırlığını kaybetmesi olarak karşımıza çıkar. Bu noktada Sultan II. Mahmud'un uygulamaları ve söylemleri örnek gösterilebilir. Modernleşmenin sistemli olarak başladığı dönemde, pantolon giymek Türkler arasında yaygınlaŐtırıldı. Sarık artık dinî sembol olma

gücünü kaybetti. Sakalsız Türkler, devlet kademelerinde yer alabiliyordu. Devlet adamları padişahın önünde oturmaya başlayarak, eşitliği temsil eden davranışlar ortaya çıktı. Bunlarla beraber insan yüzü resimlerde yoğun olarak kullanıldı ve Batı müziği payitahtta duyulmaya başlandı. Berkes, özellikle de Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki toplumsal farkların ortadan kaldırılmasını da dahil edebileceğimiz bütün bu gelişmeleri buzların kırılması olarak niteler. II. Mahmud, bu değişimler ile alakalı görüş bildiren bir bürokrata ise *“Bir günde her şey değiştirilemez. Çok köklü inançlar ve geleneklerle uğraştığımızı anlamalısınız. Bütün millete yeni bir dil öğretmeye benzer bir işle karşılaşıyoruz.”* şeklinde karşılık vererek yaşanan dönüşümlere net bir bağlam belirlemiş olur (Berkes, 1984, s. 40).

II. Mahmud şeri hukuk karşısındaki tavrı ise devletin yönetim sistemindeki temel paradigmaların nasıl değiştiğinin en belirgin ifadesidir:

“Ulemaya karşı siyasa alanında Mahmut'un olumsuz bir tutum takınmaya başladığını gösteren olaylar çoktur. Ulemaya yalnız din işleriyle uğraşmalarını, hükümet işlerinin yalnız padişahın mutlak yetkesine ait bir alanda olduğunu bu eylemleriyle belli etmiştir. Örneğin, düşünülen vergiler, medrese softalarının askere alınması, din kurumunun iznini almadan haciz ve müsaderelere girişilmesi, vakıf işlerini ele alınması, Frenk adetlerine karşı aşırı ilgi göstermesi gibi konularda şeyhülislamın verdiği bir muhtırayı yırtarak bu gibi işlerin yalnız hükümdar yetkilerine ait olduğunu belirtmiştir.” (Berkes, 2016, s. 177).

Türk tarihinin Osmanlı tecrübesinden Cumhuriyet tecrübesine geçişi, ilerlemeci tarih perspektifinden ele alarak bir hazırlık aşaması şeklinde yorumlayan Niyazi Berkes'in bu iki yönetim biçimi arasındaki değişimleri, Türkiye'de 18. yüzyıldan itibaren yaşanan gelişmelerin nasıl zorunlu bir şekilde laik bir ulus-devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ni doğurduğunu açıklama yönündedir. Bu bakış açısı, içinde tarihsel determinizm ve teleolojik bir yaklaşımı barındırmaktadır. Başka bir ifadeyle, Berkes'e göre tarih, çağdaşlaşma sürecini takip eden zorunlu bir yol izlemiş ve sonunda laiklik ilkesini benimseyen milliyetçi bir Cumhuriyet'in doğmasını kaçınılmaz hale getirmiştir (Yıldız, 2012, s. 5).

Berkes'e göre Cumhuriyet dönemi, Tanzimat süresince yaşanan din ile modern dünyanın gerekliliklerine uyum sağlama çatışmalarının sonucu ve sonlandırıcısıdır (Berkes, 2016, s. 527). Berkes'in geleneksel bağlardan kurtulma aşamaları olarak yorumladığı bu geçişler, aynı zamanda din ve devlet ikiliğinin ayrışması, dilde ve kültürde köklü değişiklikler ile modern çağa uygun hale getirilme çabalarıdır. Dolayısıyla Berkes'in bu hususlardaki görüşü, Osmanlı Devleti'ni dini terkipler üzerinden yönetilen yapısı ile değerlendirmesi ve Cumhuriyet'in ise bunun tersinden bir işleyiş göstererek Batılılaşma şemsiyesi altında yeni bir düzene geçiş olması ile anlamlandırılabilir.

3.11. Niyazi Berkes ve Avrupamerkezci Paradigma

Niyazi Berkes, Türk düşünce tarihinde önemli bir figür olmasına rağmen, eserleri bağlamında değerlendirildiğinde çeşitli konularda Avrupamerkezci bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Berkes'in eserlerinde Batı dünyasını öne çıkaran bir perspektife sahiptir. Avrupamerkezcilik, Batı dünyasını idealize etmeyi içeren bir yaklaşımı ifade eder. Berkes'in eserlerinde de bu idealizasyonun etkilerini görmek mümkündür. Batı normları ve bilimsel perspektifleri, Berkes'in düşünce dünyasında da etkili olmuştur. Bu, Türk düşünce tarihinde Batı'nın öne çıkarılmasının ve ona referans verilmesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Türk düşünce tarihindeki bu eğilimleri anlamak, Avrupamerkezçiliğin etkilerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmeyi gerektirir.

Bu çerçeveye göre Niyazi Berkes'in eserleri, bilinçli ya da bilinçsiz olarak yöneldiği Avrupamerkezci bakış açısıyla Türk düşünce tarihinde nasıl bir yer edindiği merak konusudur. Aşağıdaki ifadeler, Berkes'in nasıl bir yaklaşımı tercih ettiğini anlama konusunda bir izlek sunmaktadır. Berkes'in eserlerindeki bulguların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, onun düşünce evreninin temel öğelerini ve bu öğelerin Türk toplumunun tarih, siyaset, kültür ve kimlik gibi farklı alanlarına nasıl etki ettiğini anlamamıza yardımcı olması ise benzer konumdaki düşünürlerin tutumlarına da ışık tutacaktır. Aynı zamanda, bahsi geçen ifadeler Berkes'in çalışmalarının bugünün dünya görüşü ve kültürel bağlamı içinde ne kadar geçerli olduğunu değerlendirmemize de katkı sağlayacaktır.

Avrupamerkezci kodlar, birçok farklı alana yayılmış olmakla beraber kendi içinde de çeşitli farklılıklar taşımaktadır. Bu unsurlar, genellikle Avrupa kültürü, tarihi ve etkilerinin belirgin olduğu yerlerde veya konularda ortaya çıkar. Çalışmanın birinci bölümünde detaylı biçimde incelediğimiz “Avrupamerkezci” paradigmanın yaygınlık alanını dört alt başlıkta özetlemek isabetli olacaktır.

3.11.1. Avrupa Kültürünün ve Normlarının Üstünlüğü

Avrupa toplumu, dünyanın geri kalan toplumuna kıyasla maddi ve manevi değerler bakımından hem nicelik hem nitelik bakımından daha gelişmiş durumdadır. Bu üstünlük durumu her anlamda ön plana çıkarılır ve Avrupa’nın evrensel olarak dayatılan yönleri geri kaldığı kabul edilen toplumlara örnek olmalıdır. Bu noktada paradigmanın savunucuları, üstünlük durumunu ve bu nedenle Batı kültürünün diğer kültürler üzerinde bir hâkimiyeti olduğunu savunur. Kültürel, sanatsal, bilimsel ve düşünsel faaliyetlerin geçmişten günümüze evrensel nitelik taşıyor olduğu görüşü de bu üstünlük psikolojisini destekler niteliktedir. Kısaca bu paradigma, Avrupa’nın normlarını evrenselliği tartışılmaz değerler olarak görmekte ve geri kalan tüm toplumları bu normlara uyma sorumluluğu yükler.

3.11.2. Tarih Algısı ve Modernleşme Fikri

Avrupamerkezci bakış, modernleşme vetiresini ve tarihsel akışın genel kavramlarını Avrupa'nın geçirdiği dönüşümler üzerinden ele alır. Böylece Avrupa’daki gelişmeler özü itibariyle bir "ilerleme" olarak değerlendirilir ve diğer toplumları bu çizgideki konumlarına göre tanımlar. Eğer ilerleme çizgisinde Avrupa tarzı benimsenmemiş ve aksi istikamette yol alınıyorsa bu durum onların tarih dışı toplumlar olarak görülmesine neden olur. Avrupa tarihyazımı, dünya tarihine şekil veren yegâne kaynak olarak ele alınmıştır. Antik Roma İmparatorluğu, Orta Çağ’daki feodal dönemler, Rönesans, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi gibi geçiş dönemlerinin merkezi konumda olması ve kronolojik tutumun doğrudan Avrupa’yı yansıtması Avrupamerkezci tarih anlatısının baş aktörleridir. Bu anlatılarda icat edilen Avrupa dışında tarihe bizatihi etkide bulunan unsurlar devre dışı bırakılmıştır.

3.11.3. İşgal ve Sömürgeciliğin Meşrulaştırılması

Avrupamerkezci zihin kodları, sömürgecilik olarak tanımladığımız eylemlerde kendilerini “bilimsel” teoriler aracılığıyla haklı görmektedir. Bu nedenle diğer toplumları sömürme ve yönlendirme hakkını savunmaktan geri durmaz. Düşünsel teoriler ve bilimsel çıkarımlar aracılığı ile insanların evrimsel durumlarını aşağıdan yukarıya doğru sınıflandırarak toplu katliamları, coğrafi işgalleri ve toplumların köleleştirilmesini meşru bir zemine oturtur. Batı’daki sosyal bilimlerin faaliyet alanları insan ve toplum üzerindeki teoriler aracılığıyla insanlığın ilerlemesi ve yaşanan acıların gerekliliği üzerinde gizli bir sözleşme içerisindedir.¹¹ Bu tutum günümüzde de geçerliliğini korumakta ancak farklı biçimde yürütülmektedir.

3.11.4. Türk Düşünce Dünyasındaki Etkileri

Avrupamerkezcilik dünyanın hemen her toplumunda yaygın olarak yer alsa da özel olarak değerlendirdiğimiz Türk düşünce ve tarihyazımı noktasında da oldukça etkin olmuştur. Bu paradigmanın Türk düşünce dünyasındaki etkileri Osmanlı modernleşmesi vetiresiyle başlar ve günümüzde de ağırlığını sürdürür. Paradigmaya özgü normların, değerlerin ve perspektiflerin kabul edilir ve geçerli olması iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi, Avrupalıların sosyal unsurlar ve eğitim yoluyla doğrudan müdahalesidir. İkincisi ise Türk entelektüellerin paradigmaya kuşkusuz bağlılıkları olarak, bizatihi yerinde görüp benimsenmesiyle gerçekleşen iradî bir tavır alma durumudur. İlkokuldan başlayarak bilginin nüfuz ettiği her alanda Avrupamerkezci paradigmanın çarpıtmalarıyla dolu yaklaşımlar söz konusudur. Dolayısıyla paradigmanın etkilerini yazar-eser üzerinden değerlendirmek oldukça zordur. Bunun nedeni ise Avrupamerkezci paradigmayı eleştirel süzgeçten geçirerek bilgi üretenlerin sayısının çok az olmasıdır.¹²

Bu kısa özet Avrupa’nın kültürel, tarihsel, ekonomik ve siyasi etkilerinin bir yansımasıdır. Ancak unutulmaması gereken bir nokta, küresel çapta farklı kültürlerin

¹¹ Daha detaylı bilgi için John Hobson’un “Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri” isimli eserinin “Batı’nın yükselişiyle ilgili temel görüşlerin Avrupamerkezci/Oryantalist yapılanması” bölümüne bakılabilir.

¹² Avrupamerkezci paradigmanın eğitimdeki tahribatına örnek olarak Ahmet Şimşek’in “*Türkiye’de Tarih Ders Kitaplarında Avrupamerkezcilik*” isimli makalesine bakılabilir (Şimşek, 2013, s. 193-222).

ve etkilerin bulunduğu bir dünyada yaşadığımız ve Avrupamerkezci unsurların yalnızca bir perspektif olduğu gerçeğidir. Dünya tarihi ve kültürü, çok sayıda farklı bölge ve medeniyetin katkılarından şekillenmiştir. Bu durumun göz ardı edilerek var edilen dünya algısı insanlığın gerçeklik algısını manipüle etmekten öteye geçmeyecektir. Nitekim birçok ülke aydını gördüğü Avrupa medeniyeti rüyası nedeniyle bu manipülasyonun gönüllü taşıyıcıları olmak durumuna düşmüşlerdir.

3.12. Niyazi Berkes'in Avrupamerkezci Paradigmadaki Konumu

Çalışmaya konu olan Niyazi Berkes'in bu çerçevede görüşlerini incelerken açıklığa kavuşturulması gereken bazı kapalı noktalar söz konusudur. O da Çetin Özek'in Devlet ve Din eserinde zikrettiği üzere Berkes'in bazı görüşleri üzerinden onu kökten Avrupamerkezci olarak değerlendirmek (Özek, 1983, s. 353) ya da Ruşen Sezer gibi Berkes'in Unutulan Yıllar eserinin girişinde ifade ettiği üzere Berkes'in Avrupamerkezci yönlerini yok saymaktır (Berkes, 1985). Berkes de modernleşme tarihimizin düşünürlerinin genelinde rastladığımız Avrupamerkezci tuzaklara düşmüş ancak bunun aksini gösterecek söz ve tavırları da ortaya koymuştur. Kısaca denirse, bir düşünür yazın hayatı boyunca bilerek ya da bilmeyerek Avrupamerkezci bakış açısıyla ürün vermiş olsa da bu noktaları toptan bir yargı malzemesi yapmadan titizlikte ortaya koymak gerekmektedir. Nitekim Berkes'in Osmanlı'daki batıcıların yorumlarını ve sosyo-politik durumlarını izah ederken takındığı tavır onun bütünüyle Avrupamerkezci olmadığını işaret eder. Berkes'in, Osmanlı Devletindeki Batıcı düşünürlerden aktardığı şu ifadeler önem arz eder:

“Avrupa uygarlığının kötü yanları üzerinde gürültü etmeye ne hakkımız vardı? İslam uygarlığının, yeni batıcıların deyimiyle, "Şark uygarlığı"nın hangi iyi yanı vardı? İnsan, bu denli derin bilgisizlik, bu denli çirkinlik, bu denli ikiyüzlülük, bu denli idaresizlik, bu denli eşitsizlik ve bu denli fukaralık arasında nasıl aydınlık ve refah uygarlığını aşağı görecektir kadar budala olabilirdi? Biz, günün birinde sönmeye mahkûm olan kendi dilenci varlığımız içinde, Batı uygarlığının harikalarının karşısında hıyar beğenmeyen dilenciye benzemiyor muyduk?” (Berkes, 2016, s. 382).

“Şark uygarlığı Avrupa uygarlığının sömürüsünden, saldırganlığından, düşmanlığından değil, Şark uygarlığının kendisinin özünde kötü ve geri oluşu yüzünden batmaya mahkûmdur. Batı uygarlığı özünde iyi ve yüksekti. Arap uygarlığından alınmış bir uygarlık da değildi. Ne Hristiyan ne de Müslüman olan, yepyeni temellere dayanan bir uygarlık olduğu için iyi ve üstündü.” (Berkes, 2016, s. 382).

Dönemin Batıcıları açısından bakıldığında, Berkes’in özellikle Hüseyin Cahit’ten Batılılaşmaya dair aktardığı yorum, söz konusu tavırlar bakımından oldukça dikkat çekicidir:

“İstesek de istemesek de Avrupalılaşmak zorundayız. Nasıl giydiğimiz pantolon Avrupa’dan geliyorsa... edebiyatımız da oradan gelecektir... Arapların bütün tarih kitapları dilimize çevirilse de yine Avrupa’ya bakmak zorundayız. İbn Haldun’un tarih felsefesi tarih biliminin çocukluk çağına aittir. O zamandan beri çocuk büyüdü; Almanya’da delikanlılaştı; hatta yaşlandı; hayır zavallı öldü bile! Yeni tarih bilimi bize Araplardan değil, Avrupa’dan gelecektir. Bugün Arap biliminin tarihi bize ancak bir şeyi, o zamanki tarih bilgisinin durumunu öğretebilir.” (Berkes, 2016, s. 383).

Berkes ilgili dönemin Batıcılarını, ilmi yönden zayıf bulmakla beraber onların tavırlarını “tanımadığı, görmediği bir güzele vurulan duygulu bir gencin hayranlığı” şeklinde yorumlayarak; onları çirkinliklerden kaçan ve güzelliklere kavuşmanın özlemini çekenler olarak tanımlar (Berkes, 2016, s. 382).

Ancak Osmanlı Batıcılarını bu şekilde tanımlayan Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma eserinin kapsamını çizerken dolaylı yoldan kendi Batıcı yönünü de ortaya koyar. Ona göre varlığını sürdürmek isteyen bütün toplumlar, Batılılaşmak mecburiyetindedir. Bir toplum ne kadar kendi olarak kalmak istese de yolu Batılılaşmaktan geçmelidir. Aksi takdirde yok olup gideceklerini ve buna direnenlerin ise kişiliklerinden dolayısıyla kimliklerinden taviz vermek zorunda kalacağını iddia etmektedir (Berkes, 2016, s. 28). Berkes’in Batılılaşmayan toplumların kimlik kaybına uğrayacağını dile getirmesi bu hususta eleştiriye açık bir ifadedir. Bu noktada İslam mefhumunun oynadığı rolü göz ardı ettiği görülüyor. Nitekim Türk milletinin tarihsel kimliklerini kazanmada

oynadığı rol üzerinden baktığımızda, İslam bütün yönleriyle kendisini dayatan bir yapıya sahiptir. Bu dayatma durumu çerçevesinde Türk toplumunun bir İslam toplumu olduğunu dolayısıyla davranış biçiminin kendisinden başka unsurlar ile şekillenemeyeceği durumu söz konusudur. Bedri Gencer, Müslümanlığın toplumsal kimliğe etkileri hususunda İslâm-öncesi devire işaret ederek İranlılar, Araplar ve Türkler açısından kimlik problemine değinir. Ona göre İranlılar, kendi tarihlerinin faili olduklarından güçlü bir kimlik idrakine sahiptiler. Bu sebeple Müslümanlık ile İranlılar, geleneksel kimliklerini kaybetmiş, yeni bir kimlik edinmişlerdir. Gencer aynı durumu Araplar için kimlik tahkimi şeklinde değerlendirir. Ona göre Araplar, mevcut kimliklerini korumuş, geliştirmiş ve süreklilik kazandırmıştır. Türkler açısından ise Müslümanlık, tarihsel bir kimlik kazanma süreci olarak tezahür etmiştir (Gencer, Gelenekten modernliğe osmanlı, 2019, s. 51) İslamlaşma ile her üç toplum da tarihle olan ilişkilerini farklı şekil ve koşullarda idrak etmeye başlamış dolayısıyla tarihsel rol kazanmışlardır. Haliyle bu durum bir anlamda İranlılar için tarihten kopuşu, Araplar için tarihin devamını ve Türkler için tarih sahnesine çıkışı temsil eder. Gencer'in bu yaklaşımı farklı toplumların İslam vesilesi ile tarihle kurduğu ilişkiyi ve kimlik algısını açıklamak adına önemli bir çerçeve sunar. Bu açıdan baktığımızda Türk tarih yazımı hususunda, kimlik probleminin tarihsel dönüm noktaları göz ardı edilerek, bağımsız bir anlatı oluşturmamız mümkün değildir. Çünkü müşahhas Türk kimliğinin tarih sahnesine çıkışı İslâm ile gerçekleşmiştir. Niyazi Berkes'in oluşturduğu anlatıların İslâm'ı arka planda tutarak pozitivist bir yaklaşımı benimsemesi Türk tarihinin bütünsel bakış açısından uzak kalması anlamına gelir. Dolayısıyla bir toplumun tarih anlatısı, o toplumun kültürel kodları dışarda bırakılarak yazılamaz. Yazıldığı takdirde o anlatılar yeni bir tanımlamayı gerektirir, ki bu tanımda doğrudan Avrupamerkezciliğin emarelerini taşımak zorundadır. Çünkü modern dönemlerin referans alınabileceği yegâne kültür Avrupa eliyle meydana getirilmiştir.

Berkes, Batılılaşma noktasındaki tavrında gördüğümüz üzere toplum, kendilik bilincini yitirmeden, çağa uyum sağlayabilecek özelliklerini sürdürme imkânı bulamaz. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı toplumunun da kendisine varlık kazandıran geleneksel bağlarından tamamen kurtulmadan ilerlemesi mümkün değildir. Bunun nedeni ise 19 ve 20. yüzyıllarda bilgiyi elinde tuttuğu düşünülen Avrupa düşüncesinin baskın karakteridir. Berkes'in Batı'nın aydınlanma dönemini merkeze alması ve o yılları bilim ve akıl dönemi olarak nitelemesi, Osmanlı toplumunun ilerlemesi için

örnek teşkil eder. Ona göre Batı’da tarihsel akış akıl ile değerlendirilir ve akıl dışı unsurlar yok sayılırdı. Avrupalılar diğer toplumlar hakkındaki bilgi eksikliği sorununu akli yollarla genellemelerde bulunarak çözerdi. Bu haksız ve usulsüz yöntemi mazur gören Berkes, buna neden olan durumun Osmanlı’nın geleneksel karakterindeki sorunları çözebilecek bir tarih görüşünden mahrum olmasıyla açıklar (Berkes, 2016, s. 86). Berkes, Avrupalı düşünce dünyasına dair benimseyici bir tavır içindedir. Bu tavrı ile yaptığı çıkarımlar, Avrupa dünyasının ilerlemeciliğini kusursuz gibi gösterir. Söz konusu durum Avrupalılaşımdan modernleşebilmenin yollarını arayan birçok Osmanlı aydını için söz konusu değildir. Özellikle Berkes’in Namık Kemal hakkındaki ifadeleri bunu çok net göstermektedir.

Berkes, Namık Kemal’i kendi dönemindeki düşünürlerden bir yönüyle ayırır; kelime türetmekten kaçınan ve bu nedenle siyasi terimlerde yenilik yoluna gitmeyen biri olarak tanımlar. Mevcut terimleri, yeni anlamları ifade etmek için kullandığı ve bu nedenle yeni fikirleri, bu eski sözcüklerle yapılan tartışmaların içinde eriten yapısına dikkat çeker. Ancak Berkes, Namık Kemal’in diğer düşünce biçimlerine baktığında, getirdiği yeni fikirlerin sadece mevcut İslam-Osmanlı geleneğinde bulunan ilkeleri yeni bir biçimde sunma çabası olarak tahfif eder. Berkes için Namık Kemal’in bu çabası, gerçekte sadece var olan geleneği yeniden biçimlendirmeye yönelik bir girişimden ibarettir (Berkes, 2016, s. 290). Bu, Namık Kemal’in düşünsel bir eksikliği şeklinde sunulsa da esas olarak kendilik bilincinin tezahürüne işaretler. Kemal’in düşünce dünyasının şekillenmesinde Batılı unsurların dönüştürülmesine direnen yani ilkelerini ait olduğu toplumdaki almak isteyen bir tavır ön plana çıkar. Kemal’in bu çabası, Berkes’in Avrupamerkezci eğilimleri nedeniyle eleştiri konusu kılınmış ve onun tarafından bir anlamda küçümsenmiştir. Çünkü Avrupamerkezci paradigma, kendi sınırları içerisinde yürütülmeyen düşünsel faaliyetleri, ilerleme karşıtı ve gerici tutumlara kaynaklık eden bir yaklaşım olarak dayatmıştır.

Bu noktaya kadar ki açıklamalar ışığında Niyazi Berkes’i bütünüyle Avrupamerkezci paradigmanın esiri olarak görmek abartı olabileceği gibi büsbütün dışında tutmakta gerçek dışıdır. Onun bu çerçevedeki konumu küçük yaşlardan itibaren vatan sevgisiyle yetişmiş olması açısından bir kurtuluş yolu aradığı; kurtuluş sandığı yolun icat edilmiş Avrupa sisteminden geçtiği yanılgısına sürüklenmiş olmasıyla anlaşılabilir.

3.13. Niyazi Berkes'in Genel Anlamıyla Osmanlı Devleti'ne Bakışı

Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim sistemini klasik feodal ve teokratik biçimlere tam olarak uymadığını ifade eder. Ona göre bu sistemi feodal veya teokratik olarak tanımlamak yanıltıcıdır. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun hususi bir yönetim yapısına sahip olmasıyla ilişkilidir. Bu sebeple Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim yapısını açıklamak için Batı Avrupa'nın siyasi ve dini modellerini ölçü alamayız der. O, birbirinden tamamen farklı olan bu yapılar itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih ve kültürel bağlamını Batı Avrupa'dan ayrı ve bu ayrılıkların yönetim yapısının anlaşılması gerektiğini söyler. Berkes bu yapıyı açıklarken “Doğu Despotizmi” ve “Sünni İslam Etkisi” kavramlarını kullanır. Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim sistemini siyasi olarak Doğu despotizmi ve dini olarak ise Sünni İslam halifeliği geleneğini kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi otoritesinin merkeziyetçi ve despotik bir yapıya sahip olduğu noktasında ısrarla durur. Diğer dini unsurlardan ayırmak için ise devletin İslam dininin Sünnilik yönünün vurgulanmasını ihmal etmez. Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'nun karmaşık ve özgün bir yönetim yapısına sahip olduğunu ve bu yapının Batı Avrupa'daki geleneklerden farklı bir kökene dayandığını vurgulayarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihî bağlamını vermeye çalışır (Berkes, 2016, s. 27). Berkes'in bu izahı getirirken kullandığı “Doğu Despotizmi” kavramı dikkat çekicidir. Terimin kapsamı, geleneksel olarak Avrupamerkezci paradigmayı yansıttığı söylenebilir. Bu terim, Batı'nın Doğu toplumlarını anlama ve açıklama biçiminin uzantısıdır. Bir önceki bölümde aktardığımız Avrupa'nın “akılcı tarih yaklaşımı” durumunun tipik bir sonucu olarak görülebilir. Bu akla göre toplumsal kodları hakkında kesinlik bildirmeyen tüm Avrupa dışı durumlar genellemeler ile bir sonuca götürülür. Bu da önyargılı veya sınırlayıcı bir bakış açısı demektir. İşte Doğu despotizmi kavramının Avrupamerkezci paradigma açısından durumu budur. Doğu despotizmi terimi aynı zamanda Doğu toplumlarını genellikle tahfif edici niteliğiyle kullanılmıştır. Yani bir durum tespitinden daha çok genel bir ön yargının tezahürü olarak anlam kazanır.

Tezin birinci bölümünde detaylı biçimde ifade edildiği üzere, Avrupa'nın öteki algısı, daima kendi dışındaki toplumların baskıcı, barbar, geri kalmış ve terbiye edilmesi gerektiği şeklinde tertip edilir. Bu tip kavramlar ele alınan toplumların karmaşık yapısını ve çeşitliliklerini hesaba katmaz. Avrupamerkezci paradigmanın yaygın

algısı, Batı dışı her toplumu aynı potada eritme ve kendi lehine biçimlendirme gayesi taşır. Bunun yanında farklı tarihsel, kültürel, siyasal ve sosyal bağlamlar devre dışı bırakılır. Çünkü barbar, vahşi ve despot gibi kavramlar kullanılarak kendi dışındaki toplumların terbiye edilmesi gereken yönlerine vurgu yapılarak, onların bir sonraki aşamada Batı usulüne göre şekillenmesi istenir. Tabii olarak bunun gerçekleşebilmesi için o toplumun bizzatihi kültürel unsurları tarih dışı öğeler olarak tanımlanır.

Berkes'in düşünce sistemine göre mazur görülemeyecek Avrupamerkezci yaklaşımlar Doğu toplumlarını despotik veya otoriter olarak etiketlemeye eğilimli olduğundan, önyargı ve kalıplaşmış yargılar ile gerçek dışı bir toplum algısı ortaya koyulmuş olur. Sonuç olarak bu kavram Avrupamerkezci perspektife dayandığı ve Doğu toplumlarını sınırlayıcı bir şekilde ele aldığı için Avrupalı düşünürler tarafından dahi eleştirilmiştir.

3.14. Niyazi Berkes'in Osmanlı Toplum Yargısı

Niyazi Berkes'in Osmanlı toplumunun büyük ölçüde Batı düşüncesi ve zihniyeti ile temasa geçmemiş yönüne sıklıkla vurgu yaptığını görüyoruz. Yanı sıra Osmanlı toplumunun, eğitim kurumları vasıtasıyla etkileşime geçemediği Batı ilminin eksikliği hususunu dikkate almadan toplum çözümlemesine yönelir. Bu noktada Berkes'in düşüncesiyle hareket ettiğimizde, Batı ölçüsü ve seviyesinde bilgiye sahip olmayan cahil bir toplum ile karşı karşıya kalırız. Berkes'in bu tanımlamalarının yanıltıcı olduğunu, ölçü ve değerlendirmelerini Avrupamerkezci bakış açısının etkisiyle ifade edildiğini söyleyebiliriz. Berkes'in bu hususta dile getirdiği ifadelere bakabiliriz:

“Bu dönemde Türkiye'yi ziyaret eden yabancılar, hüküm süren cahilliğin genişliği ve derinliği konusuna sık sık değinirler. Cahillik halk yığınlarını aşmış, ulemayı ve devlet adamlarını da içine almıştı. Halk yığınları gibi, bunlar da ne İslam ‘ilmini’ ne de modern fenleri biliyorlardı. Ulemanın bilgi kaynaklarından biri olan akıl ile öteki bilgi kaynağı olan nakil arasında artık bir fark kalmamıştı. Ezbercilik yüzünden ikisi de tarihsel anlamları bilinmeden tekrarlanan gelenek bilgileri olmuştu” (Berkes, 2016, s. 180).

Berkes, naklettiği ve kapsam itibarıyla reddetmediği toplum ve ulemanın cahilliği hususunu ele alırken, dönemin toplumsal ve kültürel koşullarını Batı'nın kapitalist ve

emperyalist gelişimine göre kıyaslar. Netice itibariyle bu duruma neden olan şartlar bağlam dışı tutularak, Avrupa'nın üstünlüğü noktasında kesin bir kabule dayanılmıştır. Berkes'in aktarımında geçen ifadeleri yabancı ziyaretçilerin Oryantalist yaklaşımlarında görebiliriz. Bu konuda kapsamlı çalışmaları olan Onur Bilge Kulan'ın söz konusu ziyaretçilerden biri olan Julia Pardoe'dan aktardığı ifadeye baktığımız zaman Berkes ile aynı yaklaşımı görüyoruz: *“kibirli ve kendini her şeyin merkezinde gören Türk halkı dalkavukluğa son derece açıktır.”* (Kula, 2011, s. 347).

Kulan bir başka çalışmasında ise Puşkin'in Erzurum gezisi hakkında bilgiler vererek Avrupamerkezci Doğu algısını şu şekilde özetler:

“Puşkin, kendini açık ve kararlı bir tavırla Avrupa ile özdeşleştirir; betimlemelerinde gelişmemişliği ya da ilköğrenimi Doğu veya Asya'yla, gelişmişliği ve uygarlığı Batı ya da Avrupa'yla ilişkilendirir. Bu içkin tavır az da olsa, Türkler, Doğu ve Asya ile ilgili anlatımlarına da yansır; ancak Puşkin insanı, insanca, insancıl anlayışla anlatır.” (Kula, 2021, s. 48).

Refika Zuhale Kılıç, Kula'nın çalışmalarına dayanarak, Hegel'in de benzer oryantalist görüşlere sahip bir düşünür olduğunu aktarır. Hegel, Avrupa, Almanya ve Hristiyan merkeziliğinin öncü kuramcılarında biridir. Aydınlanma döneminin ve diyalektiğin önemli isimlerinden biri olarak kabul edilir. Hegel'in Doğu ve Türkler hakkındaki düşüncelerine baktığımızda çalışmamızın birinci bölümünde ifade edilen Avrupamerkezci çarpıtmaların düşünce bağlamındaki somut ifadelerini görüyoruz:

“Doğuda istenç ve bilinç özgür değildir. Doğuya ait şeyler felsefeden silinip atılmalıdır. Doğu dünyaya ayrılaşmamış bakışı simgeler. Doğulular insanın insan olduğu için özgür olması gerektiğini anlayamazlar. Asya başlatır, Avrupa sürdürür. Doğuda ışık içi değil dışı aydınlatır. Müslümanlık kaba sabalık ve keyfliktir. İslam, öznesel dünyasallığı teke bağımlılaştırır. İslam fanatizminin özü terördür. Avrupalı aklını özgürce kullanır. Öz bilinç ancak Batıda özgürleşir. Kaba saba Türkler buluntu bir akla sahiptir. Türkler bile azınlıklara inanç özgürlüğü sağlamıştır.” (Gılıç, 2019, s. 286-287).

Berkes'in tasviriyle büyük ölçüde benzeşen yüzlerce Oryantalist örnek aktarmak mümkündür. Hem Avrupamerkezci paradigmanın düşünürleri hem de Berkes gibi

aydınlar açısından yapılan bu yorumlar söz konusu cehalet durumunun doğrudan Avrupa'ya kıyasla değerlendirilmesinden kaynaklı bir problem olarak gözüktür.

3.15. Niyazi Berkes'in Sanayi Devrimi Yaklaşımı

Sanayi Devrimi başlangıcı ve zaman içindeki gelişimleriyle insanlık tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini temsil eder. Bir tür devrim olarak kabul edilen bu gelişme, genel itibariyle 18 ve 19. yüzyılları kapsar. Bu tarih aralığında endüstriyel ve teknolojik dönüşümler aracılığıyla tarım toplumundan kademeli olarak makineleşen bir topluma geçişin zemini hazırlandı. Diğer ifadesiyle sanayileşme ile geleneksel olan üretim mekanizmalarından, modern olan seri üretime geçiş başlamıştır (Freyer, 2014, s. 10).

Makineleşme, modern dünya sisteminin merkezinde yer alarak, emek tasarrufu ve sermaye birikimi açısından büyük bir farklılık yarattı. Bu devrimin en net tezahürleri ise kömür marifetiyle faaliyet gösteren makineler ile buhar gücünün aktif olarak kullanımıdır. Kömür ve buhar gücünün, makinelerin yaygınlaşmasında olağanüstü bir katkı sağlaması, öte taraftan fabrikaların ve üretim araç-gereçlerinin merkezileşmesi olarak kendini gösterir (Oktik & Kökalan, 2002, s. 130). Dolayısıyla teknik ilerleme, üretimin merkezileşmesi ve sermaye temelli rekabet gibi gelişmelerin bütünü Sanayi Devrimi'nin muhtevasını oluşturur.

Hans Freyer, bu gelişmenin felsefi arka planına eğilerek, modern gelişme olarak sanayi devriminin öncesi ve sonrasına dair tespitte bulunur. Ona göre, Sanayi Devrimi'ne kadar, insanlar bir şey yapmak istediklerinde onu elde edecekleri araçları icat ederlerdi. Devrim sonrasında ise insanlar makinelerin gücü karşısında, bu güç ile neler yapabilirim düşüncesine ulaşırlar (Freyer, 2014, s. 11-12). Bu düşünce, teknik ilerlemelerin artık insan merkezli dünya algısını doğurduğu söylenebilir. Çünkü insanın sahip olduğu bu muazzam güç, daha öncesinde onu tedirgin eden, korkutan ve gerçekleştirmek istediği büyük dönüşümlerin önündeki engelleri kaldırdı. Kısaca demek gerekirse modernizmin getirdiği soğuk ruh bu devrim ile başladı. Netice itibariyle kapitalizm, sömürgeleştirme ve sınırsız üretimin önü açıldı ve insanın ulaşmak istediği ufuklar korkunç boyutlara ulaştı. Sanayi Devrimleri ortaya çıkışı ve gelişimleri açısından uzun bir süreç olmakla beraber bu hususta tam bir tespitini

yapmakta oldukça zordur (Stearns, 2021, s. 21). Sanayi Devrimi'nin konumuz açısından önemi ise Avrupamerkezci paradigmanın bu devrimi başlı başına kendine mâl etmesi ve Batı dünyasıyla sınırlı bırakmasıdır (Stearns, 2021, s. 27). Söz konusu paradigmaya göre yazılan tarihsel metinlerde, bir devrim olarak görülen bu gelişmeler İngiltere ve kısmen de Fransa merkezli ortaya çıkmış; tüm dünyaya yayılmıştır. Ancak dünyanın birçok tarihsel dönüm noktalarında olduğu gibi bu konu da tartışmaya açıktır.

Genel anlamıyla baktığımızda Sanayi Devrimi, dünyanın farklı yerlerinde meydana gelen köklü değişimlerin bir sonucudur. Her toplumun sanayi bağlamında ortaya çıkardığı gelişmeler, ayrı ayrı ele alınması gereken niteliktedir. Hem Doğu hem de Batı açısından bakıldığında dahi kendi içinde parçalara ayrıldığı görülen gelişmeler, genel dünya tarihi açısından İngiltere özelinde ele alındığı için söz konusu devrimin öncüsü olduğu görüşü yaygındır. Stearns, Sanayi Devrimi hususunda tüm parçaları göz önüne alarak bütüncül bir yaklaşım elde edilmesi gerektiğini savunur. (Stearns, 2021, s. 28).

Niyazi Berkes ise Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de başladığı noktasında kuşku duymayan düşünürlerdendir. Netice olarak bir devrim olduğu söylenebilir. Ancak bu devrim kendisinden önceki sistemlerden doğrudan bir şekilde ayrılmaz. Yukarıda da bahsedildiği üzere devrimi doğuran doğal bir süreç söz konusudur. Bundan dolayı başlı başına İngiltere üzerinden değerlendirmek doğru değildir. Tezin birinci bölümünde Sanayi Devrimi noktasında genel kanının aksine vazedilen eleştirileri göz önünde bulundurduğumuzda, vakıanın Berkes gibi düşünürlerce kabul edildiği gibi olmadığı görülmektedir.

Bu noktada John Hobson, 1700'lerin sonrasında İngiliz tarım ve sanayi devrimine hız kazandıran teknolojilerin ve fikirlerin büyük bir kısmının Çin'den geldiğini belirtmektedir. Hobson, Çin'e ait fikirlerin aynı zamanda Avrupa Aydınlanması'nın başlamasına da katkı sağladığını dile getirir. Avrupamerkezci düşünürlerin belirli bir düşünce ya da teknolojinin Doğu kökenli olduğunu kabul etmelerinin, onları "Oryantalist iddialar"a yönlendirdiğini iddia eder. Bu durum büyük dönüşümlerin yalnızca Batı'ya mâl edilmesi ve alternatif katkıların ortadan kaldırılması açısından Avrupamerkezci düşünürler için kaçınılmaz bir durumdur. Hobson, bu tür ifadelerin Doğu'nun başarılarını görmezden geldiğini ve Oryantalizmi doğurduğunu ifade ederek

bu noktaya işaret eder. Aynı şekilde Hobson, bu sürecin genellikle bilinçli bir şekilde ele alınmadığını ve birçok araştırmacının, Avrupamerkezci paradigmayı savunmak adına bu Oryantalist iddialara karşı çıkmadığını belirterek genel bir resim çizmesi birçok açıdan önem arz eder. Çünkü genel olarak bazı araştırmacılar, bu Oryantalist iddiaları kullanarak kasıtlı olmasa da kendi teorik bakış açılarını (örneğin Marksist, liberal, Weberian vb.) koruma eğilimi gösterirler. Ancak bu yaklaşımlar, kasıtlı olsun veya olmasın, sonuç olarak hala Avrupamerkezci görüşü sürdürdüğü için eleştiriye açık ve bilimsellikten oldukça uzaktır (Hobson, 2015, s. 35).

Berkes de bu hususta bilerek ya da bilmeyerek İngiltere'deki bu devrimin neticelerinden biri olan dayatmacı tutumları hesaba katmamış gözükür. Berkes, İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston'un *"hiçbir geri kalmış ülkenin Avrupa etkilerini önlemeye hakkı yoktur"* ilkesini aktarır ve sadece Asya ve Afrika ülkelerini değil, aynı zamanda Amerikan, Alman ve Rus devletlerinin de kendi sanayi politikalarını aramak ve koruma önlemleri almak zorunda olduklarını düşünür (Berkes, 2016, s. 207).

Berkes'in aktardığı bu düşünce "Sanayi Devrimi" gibi kavramların esas gelişimini bir tür Avrupa üstünlüğü yönüyle değerlendirmenin önünü açar. Avrupamerkezci zihin kodları da böyle görülmesini ister ve toplumların tarihyazımlarına bu şekilde doğrudan etkide bulunur. Böylece dünya tarihinin gelişimi daima Avrupa'daki devrimler, aydınlanmalar ve gelişmeler üzerinden ilerlediği imajı çizilir ve Avrupa dışı toplumların geri kalmışlığı bir nevi ispatlanmış olur.

Hobson, bu tip durumları ifade etmek için iki örnek kullanır. Bu örnekler üzerinden yürütülen Avrupamerkezci faaliyetlerin boyutu daha iyi anlaşılacaktır:

"Çin'in, Sung hanedanı döneminde (11. yüzyıl) endüstriyel bir mucize yaratmayı başardığı yolundaki iddiama karşılık, Avrupamerkezci görüşe sahip tarihçiler "Çin iddialarından birine (Blaut'un deyişiyle "Çin formülü") başvurarak yanıt verirler genellikle. Bu ifade, Çin ekonomisinin bildik durgun haline geri dönmesiyle "zamansız bir devrim" olduğunu vurgulayarak önemini göz ardı etmektedir. Böylece bazı teorisyenler İngiliz sanayi devriminin gerçekten de ilk ("İngiliz iddiası") olduğu yolundaki iddialarını koruyabiliyorlar. İkincisi, Batı Rönesansı ve bilimsel devrimi olanaklı hale getiren özgün bilimsel düşünceleri ve metinleri Orta

Asya'nın ele geçirdiği iddiasına yanıt vermek için hemen "İslami iddia"ya başvuruldu. Bu ise söz konusu metinlerin aslında birer Yunan eseri oldukları ve Müslümanların bunlara herhangi bir değer katmadıkları yolundaki Doğu düşüncesini göz ardı etmektedir - onların tek yaptıkları, bu özgün Yunan eserlerini Avrupalılara geri vermektir. Sonra bu, Antik Yunan'ın modern (Batılı) medeniyetin kaynağı olduğu şartını koşan "Yunan iddiası"yla örtüştü. Bu iki örnek bile mantıksal olarak tutarlı "Oryantalist bir metin" elde etmek için birbiriyle örtüşen pek çok Oryantalist iddia olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Bu nedenle durumumu olabildiğince makul bir hale getirmek için bu birbirleriyle bağlantılı Oryantalist iddia ya da formüllerin her birine karşı durmak ve ortadan kaldırmak benim -ya da Avrupamerkezci görüşle mücadele etmenin yolunu arayan herkes- için zorunlu bir görevdir." (Hobson, 2015, s. 36).

Sanayi devrimi gibi dönüm noktaları ele alınırken gösterilen merkezci yaklaşımlar tarihsel olarak çarpıtmaları içerdiğinden dikkat edilmesi gereken hususlardır. Özellikle küresel dünya sisteminin ortaya çıkarmış olduğu ve yaşam alanını genişletmek istediği teknik ilerlemeler açısından bakıldığında, meydana gelen tüm gelişmelerin teorik meşru zeminine ihtiyaç duyulur. Bu meşrulaştırma faaliyetleri, bilim sahasında olduğu kadar aydınlar üzerinde de etkisini göstermektedir. Dolayısıyla dünya tarihinde olgusal niteliği tikelden tümele doğru evrilen küresel hadiseler daha geniş perspektiflerden bakma zorunluluğu vardır. Berkes'in düşün dünyasında şekillenen Sanayi Devrimi meselesi de bu açıdan düşünülmelidir.

3.16. Niyazi Berkes'te İlerleme Düşüncesi ve "Bilim ve İslamlık" Yorumu

Berkes, 19 ve 20. yüzyılda bazı Müslüman düşünürlerin yaşanan değişimlere ayak uydurma veya İslam'ın temel ilkelerinden yola çıkarak yeni düzene dair özsel bir yaklaşım bulma faaliyetlerini, II. Abdülhamid rejiminin meşruluğu noktasındaki çabalar olarak değerlendirir. Söz konusu çabaları bu doğrultuda kabul etsek dahi Berkes'in Renan'ın cümleleri üzerinden "İslamlık" yorumları, hem İslamî ilkelerin dönemsel bağlantıları içerisinde hem de konu edilen dönemlerde geçerlilik kazanamayacak niteliktedir. Niyazi Berkes, bahsi geçen dönemde Batı'nın artık Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olan düşmanlıklarını bırakıp, Doğu

halklarına ve özellikle Müslüman halklara karşı yaygın bir düşmanlık beslenildiğini ifade eder (Berkes, 2016, s. 352).

Batı'da Türk düşmanlığına benzer şekilde artık Doğu halkları ve özellikle Müslümanlar hakkındaki olumsuz algılar ve karşıtlıklar söz konusudur. Bunun tipik ifadesi olan Doğu'nun Batı'dan farklı ve birleşmeyecekleri düşünülen bir yer olarak görülmesi olağandı. Ancak Avrupamerkezci zihin yapısı düşmanlığın ötesinde artık Doğu hakkında geri kalmışlık tartışmalarını büyütme çabasıındaydı. Berkes'e göre daha ciddi düşünürler olarak gördüğü bazı isimler Doğu uluslarının geri kalmışlığını ve çağdaş uygarlığa [yalnızca Avrupa'ya] uyum sağlayamamalarının nedenlerini tespit ediyorlardı. Bu tartışmalar derinleştikçe farklı açılardan ele alınıyor ve ittifak edilen yargılar genişletiliyordu. Berkes örnek olarak J. S. Mill'in eğitimsizlik, bilgisizlik ve din ile geleneklere sıkı sıkıya bağlı kalınmasının etkili olduğu fikrini; Karl Marx'ın ise Doğulu toplumların iktisadî sistemlerindeki değişime karşı dirençlerini belirttiği fikrini aktararak bu noktaya dikkat çeker. Berkes bu hükümlerin eleştirisini yapmamakla beraber Renan'ın meşhur tezlerini aktardıktan sonra Avrupamerkezci ırk teorilerinin yardımıyla Müslümanların bilim üzerindeki etkisini hem dini çerçeve içerisine dâhil eder hem de İran, Arap ve Grek şeklinde bölümleyerek aktarır (Berkes, 2016, s. 352). Oysa bahsedilen bilimsel faaliyetler bir devamlılık ürünüdür ve kültürel etkiler şeklinde parçalanamazlar. Ne Doğu ne de Batı'daki bilimler topyekûn bireysellik içerirler. Birbirlerine eklemlenerek var olagelir ve müşahhas görülmesi akli değildir. Müşahhas olan nokta yalnızca teknik ilerlemenin ya da bilimsel uğraşların arka planındaki felsefî düşünceler olarak görülebilir. Çünkü her faaliyetin arkasında ilgili toplumun anlam/değer dünyasına ve bilim anlayışlarına ait felsefî kodlar yatmaktadır. Bu kodlar üzerinden eylemler şekillenerek bir bütün halinde ortaya çıkar. Ancak düşünsel zemini, niyeti ve gayesi farklı olsa da teknik ilerlemelerin doğuracağı sonuç küresel bağlamda kaçınılmaz iş birliğidir.

Berkes, Renan'ın düşüncelerini özetlerken İslam'ın bilimle olan ilişkisine dair kendi görüşlerini de ortaya koyar. Ernest Renan'ın "Bilim ve İslam" üzerine verdiği meşhur konferans bilindiği üzere Müslüman ülkelerde geniş yankı uyandırır. Renan, bu konferansta İslam'ın bilim ve felsefeye karşı olduğu tezini ispatlamaya çalışır. Buna gerekçe olarak İslam'ın temel yapısının Arap kültürünün bir uzantısı olduğundan bahseder. Berkes, Renan'ın konferansına dair kısa bir özet yapıktan sonra İslam

tarihinde bilim ve felsefe alanlarında gelişmeler olsa da bu genellikle Arap etkisindeki Müslümanlar arasında değil, Grek ve İran uygarlığının etkisiyle gerçekleşmiştir diyerek benzer bir iddia ortaya atar. Ardından bu alanlarda faaliyet gösterenleri çoğunlukla Arap olmayan veya İslam algısına karşı çıkan kişiler olarak kabul eder. Renan'ın temel iddiasını ise Hıristiyanlığın da bilim ve felsefeye karşı olmasına rağmen, İslam'ın gerçek aykırılığının din ve devletin bir araya gelmesi olduğu yönünde ifade eder (Berkes, 2016, s. 352). Berkes, Renan'ın, bu tür bir devlet-din birliği durumunun her zaman ilerlemeye ve değişime karşı olduğu noktasındaki düşünceleri üzerinde durmaz. Sonuç ifadeleri olarak Renan'ın Müslümanların bu nedenle ilerleyemediğini ve sorumlu olarak da Arapları ve Türkleri gösterdiğini söyleyerek Avrupalı merkezci düşünce sistemini yansıtan şu ifadeleri kullanır:

"Gerçi, İslamlık'ta felsefe ve bilim gelişmeleri olmuşsa da bu İranlılar gibi arî ırktan olan uluslararası gözükmüş, Arap kafasının hükmettiği Müslümanlık bunlara daima düşmanlık göstermiştir. İslamlık'ta bilim ve felsefe ancak Grek ve İran uygarlığının yansıması olarak gözükebilmiştir. Bunları yansıtanlar ya Arap değillerdi ya da İslam ortodoksluğuna isyan ederek dinsizleşmiş kişilerdi." (Berkes, 2016, s. 352).

3.17. Niyazi Berkes'in Asya Toplumu Yaklaşımı

Berkes tarihin, tarihçilerin gösterdiği kadarının bize ulaştığını söyler. Ona göre tarihçiler tarihsel olayları kendi zihinlerindeki inançlara göre aktarırlar (Berkes, 2022, s. 86). Tarihyazıcılığı açısından bu düşünce büyük ölçüde doğrudur. Tarihsel işaretler bir yapbozun parçaları gibidir. Kimi tarihçiler anlatısını oluştururken bazı parçaları görmezden gelir ve yapbozun tamamlanmasını engeller. Eksik kalan parçaları ise özsel ve biçimsel olarak uymadığı halde bütünleme yoluna giderek tahrif eder. Böylelikle parçalardan bütüne dair anlamlı bir sonuç ortaya çıkmaz.

Hayden White, Kant'ın tarih perspektifinden hareketle bu hususta bir bağlam belirler. Kant, geçmişten geleceğe bir geçiş süreci olarak görülen tarihsel akışın anlaşılması biçimlerine dikkat çeker. Ona göre çeşitli tarih algıları ve biçimleri, tarihsel sürece ilişkin olarak insanların algılarını yönlendirecek bir şekilde sürekli olarak yeniden yorumlanır. Tarihi farklı şekillerde algılama durumunun, insanların geleceğe yönelik

umutlu veya umutsuz bir tutum geliştirmelerine yol açacağını vurgular. Tarihi yozlaşma süreci olarak gören bir kişi, geleceği olumsuz bir şekilde değerlendirebilirken; tarihi, insan doğasının bu olumsuzlukları açma çabası olarak gören ise tarihi daha yapıcı bir şekilde ele alır. O, tarihsel akışı durağanlıktan öte, insan yapısının bu akışı domine eden ve ahlaki bir mücadeleyi temsil eden yönü olarak kabul etmeyi önceler. İnsanın doğasındaki kötölükleri açma ve ahlaki bir amacı gerçekteşirme potansiyeli ise tarihi daha olumlu bir bakış açısıyla ele almaya olanak sağlar. Kant, tarih dışında [aynı zamanda içinde] bazı iyi dayanakların olduğunu belirtir ve bunları, insanda doğanın anlayışını haklı çıkarmak için felsefenin kullandığı aklın kavramıyla bağdaştırır. Sonuç olarak, Kant tarihin karmaşık yapısını ve insanların tarihi algılama biçimleri ile geleceğe yönelik umutlarını ve değerlendirmelerini etkileyebileceğini ifade eder (White, 2008, s. 84). Böylece tarihi olumlu veya olumsuz bir süreç olarak görme hâli, insanların dünya görüşlerini ve değerlerini de şekillendirir. Bireysel algılar ise toplumsal yapının genel bir resmini çizer.

Tarihin bu yönünden bakıldığında, Berkes'in Tac Mahal ziyareti sırasında karşılaştığı görüntüleri aktarış biçimi sosyal bilimcilerin kişisel perspektifinin önemine işaret eder. Berkes'in Asya üzerine aktarımları büyük bir hayret ve şaşkınlığın ifadesi olarak karşımıza çıkar. Bu durum tıpkı Kant'ın bahsettiği şekilde tarihsel süreci hangi açıdan ele aldığımız ya da almadığımız ile doğrudan alakalıdır. Örneğin *"Bekçinin sopası olmasa bu halk burayı da kenefe çevirebilirdi. Bina ile ziyaretçileri arasında muazzam bir uçurum! Arada üç yüzyıl yatıyor."* (Berkes, 2022, s. 82) ifadesine bakabiliriz.

Berkes'in Tac Mahal ziyareti üzerine söylediği bu sözler üç yüzyıl içerisinde Hindistan toplumunun geçirdiği sömürgeleşme sürecini bilerek ya da bilmeyerek görmezden gelmesiyle ilişkilidir. Bu tip yaklaşımların temelinde Avrupamerkezci yaklaşımların vermiş olduğu duyarsızlık yatmaktadır. Berkes'in modernleşme ve çağdaşlaşma konularındaki çalışmaları düşünöldüğünde Hindistan'ın geçirdiği aşamalardan habersiz olması mümkün değildir. Ancak orada yaşanılanların tarihsel dönüm noktalarını, sömürge çatısı altında geçirdikleri zamanın kritiğini yapmadan, geçmişle hızlıca bir kıyasta bulunması, ne yazık ki söz konusu paradigmada yaygın biçimde görölen üstenci bakış açısının neticesidir. Berkes mimariyi inşa eden zihniyetin ortadan kalkmış olmasını şaşırılacak bir durum olarak görür fakat hayranlıkla

seyrettiği mimari yapıları inşa eden halka ne olduğu ve böyle acınacak bir duruma düştüğü sorusu üzerinde durmaz. Berkes, sömürgeci güçlerin bu topraklardaki varlığını teknik ve medeniyet bağlamında ilerlemenin kaynağı olarak, hatta gerekli görerek, halkın geri kalmışlığı ile olan ilişkisine değinir:

“Hindistan'dan ayrılmamın yakınlaştığı günlerde kafamı hep şu soru uğraştırıyor: Maddi medeniyetin (yabancı bir kolonyalist güç tarafından getirilmiş bile olsa) asfalt yolları, demiryolları, limanları, madenleri, fabrikaları ve üniversiteleri ile yayıldığı bir ülkede kafalarda ve toplum yapısında neden hiç bir devrim olmamıştır? Nasıl oluyor da çağdaş uygarlıkla ortaçağ bu ülkede kucak kucağa? Nasıl oluyor da gerilik namına ne varsa (büyük ve derin bir toplumsal devrimden başka kurtuluş yolu kalmamış bir ülkede) baştacı edilen değerler haline getiriliyor? Gelecekte bunun içinden nasıl çıkılacak?” (Berkes, 2022, s. 166).

Berkes'in maddi gelişkinlik paralelinde ortaya çıkması icap eden zihinsel bir değişimin var olmamasına şaşırdığı görülüyor. Ancak bahsi geçen maddi gelişkinliği getiren kolonyalist güçlerin buralardaki varlığı ve faaliyetleri bahse konu kılınmıyor. Söz edilen gericiliklerin temelinde bu güçlerin doğrudan etkisi düşünüldüğünde bu noktayı dikkate almadan Asya toplumunda gözlemlenen “gerici” ve “ilkel” durumları anlaşılamaz. Avrupamerkezci etkilerin neticesinde köleleştirilen, cahil bırakılan, eğitim ve iktisadi sistemlerin gücünden mahrum şekilde yaşam süren bir toplumun ahlaki düşüklüğü kaçınılmazdır. Bu göz ardı etme ya da Avrupamerkezci yanılğı olarak niteleyebileceğimiz durumun bir diğer örneği de Berkes'in Çinliler hakkındaki düşüncelerinde görülür: *“Biz şimdiye kadar Amerikan filmlerinin tesiri altında Çinlileri uyusuk, tembel, afyonkeş insanlar olarak görürdük. Hiç de öyle olmadıklarını daha şimdiden görmeye başlıyorum.”* (Berkes, 2022, s. 167). Bu ifade de görüldüğü üzere Amerikan filmlerinin tesiri ile Avrupamerkezci düşünce yapısının tesiri aynı derecede etkili olmuştur. Aradaki fark birinin ayırdına varılabilirken diğeri için böyle bir durum söz konusu olmamaktadır. Bu açıdan her iki unsur da aynı madalyonun iki yüzü gibi görülebilir. Sosyal bilimler, sinema, eğitim gibi unsurlar bu zihniyetin dayatılması ve yaygınlaştırılması aracı olarak varlıklarını sürdürmekte ve yaşamımızın her alanında kendini dayatmaktadır.

4. SONUÇ

Modern dönemin başlangıcıyla birlikte, felsefi düşünce ve teknik ilerlemeler, bilim anlayışlarını kökten etkiledi ve derinleştirdi. Bu dönüşüm, tarih felsefesi akımlarının ortaya çıkmasına ve merkezi güç konumunda olan Avrupa'nın yöneten bir rol üstlenmesine neden oldu. Batı merkezli tarih felsefeleri, tarihin güçlülerin tarihi olduğu fikrini dayatmış, bu durum, modern dünyanın kurucusu ve yürütücüsü olan Avrupa için yeni bir tarih sayfasının açılmasına yol açmıştır.

Avrupa'nın hem kavramsal hem de coğrafi anlamda yeniden tanımlanması, Avrupa dışında kalan toplumların "öteki" olarak ele alınmasına neden oldu. Bu çerçevede yer alan konular tarihin doğrudan odak noktasına yerleştirilerek dönüşüme uğradı. Özellikle Avrupa miti, Doğu'dan Batı'ya kaydırılarak, Batı'ya özgü kabul edilmiş ve aynı zamanda Doğu'yu dışlamıştır. Avrupa düşüncesi, Doğu kökenli olmasına rağmen köken olarak Antik Yunan'a dayandırılmış, Hristiyanlık ile güçlendirilerek, Avrupa'nın dağınık ve bağımsız toplumsal yapısını yekvücut kılmıştır. Bütünlüklü yapısını tahkim etmek amacıyla da ideal "ötekileri" oluşturmaya devam etmiştir. Bu yönelimle birlikte, Batı toplumu oluşturulan idealize "öteki"leri kullanarak, bu süreçte hem Avrupalı kimliğini hem de Hristiyan özelliğini esnek bir şekilde adapte etme yeteneğini asırlar boyunca sürdürülebilir hale gelmiştir.

Söz konusu ötekiler, "Barbar, Vahşi, Yabani, Kâfir" gibi sıfatlarla tanımlanıyordu. Avrupa dışındaki toplumların tasvirleri de kendilerince değil Avrupalılarca oluşturulmuştu. Bu tanımlamalar, yönetici sınıfın elinde her koşulda toplumu belirli hedeflere yönlendirebileceği güçlü bir araçtı. Artık sömürgeci ve işgalci faaliyetlerle hızla güçlenen Avrupa hem teknik hem de ekonomik olarak hâkimiyetini dayatma imkânını elde etmişti. Afrika, Amerika ve Hindistan gibi yerlerde uygulanan köleleştirme ve soykırım hareketleri ile Avrupa giderek güçleniyor ve durdurulamaz hale geliyordu. Bu şekilde, Avrupa, zamanla dış düşman tehlikesinden uzaklaşarak, doğaya yönelebilecek ve tabiata hükmetmenin yollarını arayabilecek bir pozisyon elde etmişti. Bu durum, Avrupa'nın egemenlik kurma ve kaynakları kontrol etme arzusunun bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve kolonileştirme faaliyetleriyle birlikte Avrupa'nın küresel etkisi önemli ölçüde artmıştı.

İslam/Türk tehlikesinden kurtulan Avrupa, modern felsefe aracılığıyla tarihini şekillendirmeye ve bilimlere tabiata yönelik geliştirme faaliyetlerine başlamıştır. Özellikle modern bilimlerle işgal, sömürgeleştirme ve katliam faaliyetlerinin “bilimsel” metotlarla meşrulaştırılması, söz konusu sürecin çeşitli şekillerde çarpıtılmasına yol açmıştır. Tarih felsefesi aracılığıyla, tarih öncesi toplumlar ya da modern gelişmelere katkı sağlamayan toplumlar gibi kavramlar ortaya çıkmış ve bu toplumlar, adeta tarih dışında bir varlık gibi algılanarak marjinalleştirilmiştir. Bu süreçte, Avrupa'nın egemen olduğu düşünce akımları, kendi kültür ve medeniyetini üstün görmüş ve diğer toplumları tarih dışında bırakmıştır.

Avrupamerkezci tarih anlatıları ve bu anlatılara dayalı felsefi yaklaşımlar zaman içinde eleştirilmiş ve çeşitli paradigma değişimleriyle karşılaşmıştır. Bu eleştirilerin ilk ve etkili örnekleri, genellikle Avrupalı düşünürler tarafından ortaya konulmuştur ve bu eleştiriler zaman içinde tüm dünya genelinde çeşitli katkılarla zenginleştirilmiştir.

Eleştirilerin temelinde, yukarıda bahsedildiği gibi, Avrupa'nın kendi içindeki kurgusal dönüşümden başlayarak emperyalist faaliyetlere kadar uzanan gelişmeler yer almaktadır. Bu eleştiriler, genellikle Avrupa'nın diğer kültürleri ve toplumları nasıl değerlendirdiğini, temsil ettiğini ve anlattığını sorgular. Avrupamerkezci bakış açısının, diğer kültürleri "öteki"leştirdiği, üstün gördüğü ve egemenlik kurma arzusunu yansıttığı eleştiriler, tarih anlatılarının ve felsefi çerçevelerin gözden geçirilmesini teşvik etmiştir. Diğer taraftan çok kültürlü, perspektifli bir tarih anlayışlarının geliştirilmesine yönelik çabaları tetiklemiştir. Ayrıca, postkolonyal ve kültürel tarih çalışmaları gibi faaliyetler, Avrupa dışındaki toplumların, deneyimlerin ve tarihlerin daha kapsamlı bir şekilde ele alınması noktasında farkındalık oluşturarak katkıda bulunmuştur.

Bütün bu eleştiriler doğrultusunda, dünya ve ulusal tarih yazımları titiz bir inceleme sürecine tabi tutulmuştur. Eleştirel düşünce perspektifleriyle orijinal yaklaşımların ortaya çıkmasına öncülük edilmiş, toplumsal kimlik bilinci özelinde Avrupamerkezci yaklaşımların temizlenmesi hedeflenmiştir. Türkiye'de Türk tarihyazımı bağlamında, bu çalışmaya örnek olarak seçilen Niyazi Berkes'in çeşitli görüşlerinin Avrupamerkezci ifadeleri, yalnızca ona özgü bir durum olmadığı söylenebilir. Birçok Türk tarihçi, genel olarak benzer ifadeler ve değerlendirmelerle dolu anlatılara imza

atmıştır. Bu anlatıların söz konusu paradigma açısından belirlenebilmesi amacıyla oluşturulan birinci bölüm, Avrupamerkezci yaklaşımların temelini ortaya koymuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde Niyazi Berkes'in düşünce dünyası ve ifadeleri detaylıca incelenmiştir. Tespit edilen bulgular Doğu ve Batı arasındaki kıyaslamalarına, dini ve toplumsal yargılarına, aydın tanımlamalarına bakılarak; tercih ettiği kavramlarla beraber, tarih düşüncesi ve Batılılaşma yaklaşımına göre Avrupa'nın geçirdiği dönüşümlere dair ortaya koyduğu görüşlerden elde edilmiştir. Söz konusu tespitlerin Avrupamerkezci paradigmaya uygunluğu görülmüştür. Hem tarihsel gerçeklerle hem de Türk toplumunun kültürel kodlarıyla örtüşmeyen, Türk tarihyazımını olumsuz etkileyen bu düşünce akımlarının eleştirilmesi ve gelecekte yazılacak tarihsel anlatılardan bu unsurların arındırılması gerektiği kanaatine varılmıştır. Son tahlilde çalışmanın vardığı sonuç açısından Türk toplumunun kendi tarihsel kimlik bilincini açığa çıkarabilmesi için Türk tarihyazımının tüm bu Avrupamerkezci etkilerden temizlenmesi gerektiği olmuştur. Aksi takdirde kurgusal Avrupa tahakkümünün toplumlar üzerindeki etkisi güç kaybetmeden devam edecektir. Bu da ulusal kültürlerin zamanla unutularak Avrupa evrenselliği içerisinde erimesi anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Ak, G. (2013, Temmuz-Aralık). Türk düşününde yersiz yurtsuz bir yalnızlık: niyazi berkes. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi (Kıbrıs Özel Sayısı-II)*(2), 196-217.
- Ak, G. (2014). Türk düşünce hayatında niyazi berkes. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı*. Ankara.
- Alatas, S. F. (2016). *Sosyal bilimlerde alternatif söylemler (avrupamerkezciliğe cevaplar)* (1 b.). (A. Bölükbaşı, Çev.) İstanbul: Matbu Kitap.
- Alighieri, D. (2020). *İlahi komedya cehennem* (1. Baskı b.). (S. E. Kara, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Altun, F. (2004). Niyazi berkes ve eserleri hakkında. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 439-474.
- Amin, S. (2020). *Avrupa-merkezcilik (bir ideolojinin eleştirisi)* (İkinci Basım b.). (M. Sert, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Berkes, N. (1942). *Bazı ankara köyleri üzerinde bir araştırma*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı.
- Berkes, N. (1942). *Propaganda nedir?* Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi.
- Berkes, N. (1946). *Siyasi partiler*. Ankara: Yurt ve Dünya Yayınları.
- Berkes, N. (1969). *100 soruda türkiye iktisat tarihi I*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N. (1970). *100 soruda türkiye iktisat tarihi II*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N. (1975). *İslamluk, ulusçuluk, sosyalizm (arap ülkelerinde gördüklerim üzerine düşünceler)*. Ankara: 1975.
- Berkes, N. (1975). *Türk düşününde batı sorunu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (1982). *Atatürk ve devrimler*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Berkes, N. (1984). *Felsefe ve toplumbilim yazıları*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Berkes, N. (1984). *Teokrasi ve laiklik*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Berkes, N. (1985). *Unutulan yıllar* (Birinci Baskı b.). İstanbul: Adam Yayınları.
- Berkes, N. (2016). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (23. Baskı b.). (A. Kuyaş, Dü.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (2022). *Asya mektupları* (4. Baskı b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bernal, M. (1998). *Kara atena* (1. Basım b.). (Ö. Buze, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Delanty, G. (2005). *Avrupa'nın icadı* (Birinci Baskı b.). (H. İnanc, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.

- Dinçer, H. (2021, Mayıs). Niyazi berkes'in yetiştiği dönem ve ilk yazıları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, s. 343-390. doi:<https://doi.org/10.46955/ankuayd.943747>
- Ereker, F., & Özer, U. (2020, 12 15). Niyazi berkes'in çağdaşlaşma tasarımıında hegelyan ilerleme ve tarihin sonu, türkiye'de çağdaşlaşma'yı yeniden okumak. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(4), s. 1417-1441.
- Ertaş, M. Y. (2021). Tarih bilimi ve metodolojisi. T. Erdoğan içinde, *Tarih Nedir?* (s. 1-20). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Fontana, J. (1995). *Çarpıtılmış geçmişe ayna, avrupa'nın yeniden yorumlanması* (Birinci Baskı b.). (N. Elhüseyni, Çev.) İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Freyer, H. (2014). *Sanayi çağı* (1. Baskı b.). (B. Akarsu, & H. Batuhan, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Gencer, B. (2012). *İslam'da modernleşme* (1. Baskı b.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Gencer, B. (2019). *Gelenekten modernliğe osmanlı* (1. Baskı b.). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Gılıç, R. Z. (2019). Batı kültüründe oryantalizm, müslüman türkleri ötekileştirme çabaları ve çevirilerdeki imgesel yansımaları. *Sosyal Ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 5(11), 275-292.
- Goff, J. L. (2017). *Avrupa'nın doğuşu* (İkinci Baskı b.). (M. T. Binder, Çev.) İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Goody, J. (2012). *Tarih hırsızlığı* (1. Baskı b.). (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Hegel, G. W. (2014). *Tarihte akıl* (2. Baskı b.). (Ö. Sözer, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Herodotos. (2012). *Tarih* (8. Baskı b.). (M. Ökmen, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hobson, J. M. (2015). *Batı medeniyetinin doğulu kökenleri* (Dördüncü Baskı b.). (E. Mert, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hodgson, M. G. (2018). *Dünya tarihini yeniden düşünmek* (Üçüncü Baskı b.). (A. K.-A. Aydoğan, Çev.) İstanbul: Vadi Yayınları.
- Kayalı, K. (1994). *Türk düşünce dünyası üzerine sınırlı değerlendirmeler-I* (1. Basım b.). Ankara: Ayyıldız Yayınları.
- Kayalı, K. (2014). *Türk kültür dünyasından portreler* (Üçüncü Baskı b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kobyas, M. (2020). Niyazi berkes'e göre islam ve çağdaşlaşma. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 233-251.

- Kula, O. B. (2011). *Batı edebiyatında oryantalizm 1* (1. Baskı b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kula, O. B. (2021). Gezi yazılarında türk, doğu ve islam imgesi. *Tarih Dergisi*(73), 25-52.
- Kumek, İ. (2021). Niyazi berkes: yaşamı, eserleri ve osmanlı türk modernleşmesi üzerine görüşleri. *Akademik Düşünce Dergisi*(4), 107-124.
- Liakos, A. (2008). *Dünyayı değiştirmek isteyenler ulusu nasıl tasavvur ettiler* (Birinci Baskı b.). (M. Erol, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2013). *Kültürden irfana* (1. Baskı b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oktik, N., & Kökalan, F. (2002). Immanuel wallerstein tarihsel kapitalizmin analizi ve dünya sistemi. *Doğu Batı*(17), s. 121-135.
- Özek, Ç. (1983). *Devlet ve din*. İstanbul: Ada Yayınları.
- Özel, İ. (1986). *Faydasız yazılar* (2. Baskı b.). İstanbul: Risale Yayınları.
- Özel, İ. (2014). *Üç zor mesele* (2 b.). İstanbul: Tiyo Yayıncılık.
- Özkan, E. (2008). Bir düşün adamı olarak niyazi berkes. *Yüksek Lisans Tezi*. Cumhuriyet Üniversitesi SBE Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı.
- Said, E. (1998). *Oryantalizm (doğubilim)* (Dördüncü Baskı b.). (N. Uzel, Çev.) İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Stearns, P. (2021). *Dünya tarihinde sanayi devrimi* (1. Baskı b.). (N. Soysal, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Sümer, M. D. (2019). Üç tema üzerinden niyazi berkes sosyolojisi: toplumsal yapı, çağdaşlaşma, aydınlar. *DTCF Dergisi*, 59(2), 844-870.
- Şimşek, A. (2013). Türkiye’de tarih ders kitaplarında avrupamerkezcilik. *İnsan Ve Toplum*, 3(6), 193-222.
- White, H. (2008). *Metatarih* (1. Baskı b.). (M. Küçük, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Yıldız, A. (2012). Niyazi berkes ve türkiye’de çağdaşlaşma’nın gelişimi. *İstanbul Journal of Sociological Studies*(46), 1-33.

